SAMFUNNSØKONOMENE

NR. 8 • 2011 • 125(65). årgang

SAMFUNNSØKONOMEN

TEMA:
NASJONALBUDSJETTET 2011

- Lars-Erik Borge
- Simen Markussen
- Jan Ludvig Andreassen
- Rögnvaldur Hanneson

Brekke og Kverndokk:
SKAPER VELFERDSSTATEN STØRRE SOSIALE HELSEFORSKJELLER?

Reiersen:
NORMER OG SAMARBEID

SAMFUNNSØKONOMEN

- ANSVARLIG NUMMERREDAKTØR
  Rolf Jens Brunstad · rolf.brunstad@nhh.no
- REDAKTØRER
  Rolf Jens Brunstad · rolf.brunstad@nhh.no
  Torberg Falch · torberg.falch@svt.ntnu.no
  Henrik Lindhjem · henrik.lindhjem@vista-analyse.no
- RÅDGIVER
  Jannicke Helen Monsen
  jhm@samfunnsokonomene.no
- UTGIVER
  Samfunnsøkonomenes Forening
  Leder: Frode Lindseth
  Generalsekretær: Ragnar Ihle Bøhn
- ADRESSE
  Samfunnsøkonomenes Forening
  Stortingsgata 22
  Postboks 1917, Vika
  0124 Oslo
  Telefon: 22 31 79 90
  Telefaks: 22 31 79 91
  post@samfunnsokonomene.no

www.samfunnsokonomene.no

Postgiro: 0813 5167887
Bankgiro: 8380 08 72130

Mediaplan 2011

PUBLISERINGSDATO	ANNONSEFRIST
Nr. 9: 14. desember	28. november

Mediaplan 2012

PUBLISERINGSDATO	ANNONSEFRIST
Nr. 1: 17. februar	30. januar
Nr. 2: 19. mars	28. februar
Nr. 3: 18. april	23. mars
Nr. 4: 16. mai	27. april
Nr. 5: 18. juni	31. mai
Nr. 6: 14. september	29. august
Nr. 7: 16. oktober	28. september
Nr. 8: 14. november	29. oktober
Nr. 9: 13. desember	27. november

Abonnenter i Norge må beregne 1-3 dager ekstra til postgang

- PRISER

Abonnement	kr.	1190.-
Studentabonnement	kr.	300.-
Enkeltnr. inkl. porto	kr.	170.-

- ANNONSEPRISER (ekskl. moms)

1/1 side	kr.	6690.-
3/4 side	kr.	6040.-
1/2 side	kr.	5390.-
Byråprovisjon	10%	

Opplag: 2550
Design: www.deville.no
Trykk: 07 Aurskog, 2011

Innhold

NR. 8 • 2011 • 125(65). ÅRG.

TEMA: NASJONALBUDSJETTET 2011

- LEDER 3
- NASJONALBUDSJETTET
  Nasjonalbudsjettet 2012: Kommuneopplegget 4
  Av Lars-Erik Borge
  Mer av det samme 10
  Av Simen Markussen
  En parallell virkelighet 14
  Av Jan Ludvig Andreassen
  Statsbudsjettet 18
  Av Rögnvaldur Hannesson
- DEBATT
  Regulering, prisdannelse og dominans 20
  Av Nils Henrik Mørk von der Fehr
- FORSKNINGSNYTT
  Kjærligheten og den nordiske modellen 22
  Av Kjell Erik Lommerud
- KONFERANSERAPPORT
  Sammendrag av den 26. European Economic Association og 65. Econometric Society European Meeting (EEA-ESEM) 24
  Av Øyvind N. Aas og Drago Bergholt
- ARTIKLER
  Skaper velferdsstaten større sosiale helseforskjeller? 30
  Av Kjell Arne Brekke og Snorre Kverndokk
  Normer og samarbeid 38
  Av Jon Reiersen

FORSIDEFOTO: © MORTEN HOLM / SCANPIX

SAMFUNNSØKONOMEN / ISSN 1890-5250

10 år med Handlingsregel

Vi kan i år feire 10 årsjubileum for den såkalte Handlingsregelen. Denne regelen ble lansert i Stortingsmelding 29 (2000-2001) datert 29. mars 2001. Sammen med Forskrift om pengepolitikken, som også ble fastsatt ved Kronprinsregentens resolusjon samme dag, danner den grunnlaget for den generelle økonomiske politikken i Norge. Stoltenberg 1 regjeringen rakk altså å fastsette de gjeldende retningslinjene for den makroøkonomiske politikken i Norge før den måtte gå av etter nederlaget ved stortingsvalget i 2001.

Norge har høstet mye, og antakelig velfortjent, ros i internasjonale fora for den måten vi har forvaltet oljeformuen på. Innfasingen av oljeinntektene har skjedd på en smidig måte. Vi har unngått overoppheting av økonomien og forhindret store konjunkturtilbakeslag. Vi har dermed unngått den ressursrikdommens forbannelse som har rammet andre land som plutselig har funnet betydelige naturressurser. Samtidig har Norge bygget opp en betydelig finansiell formue, og er dermed bedre rustet til å bære byrdene ved en aldrende befolkning enn de fleste andre europeiske land.

Handlingsregelen går i korte trekk ut på at statsbudsjettets strukturelle oljekorrigerte underskudd skal være 4 % av saldoen på Statens Pensjonsfond Utland ved inngangen av året. 4 % antas å være langsiktig realavkastning av fondet. Regelen kan imidlertid praktiseres med en viss lempe slik at det er adgang til et visst overforbruk i dype lavkonjunkturer, og tilsvarende underforbruk i kraftig høykonjunktur. Bondevik 2 regjeringens overforbruk hvert år i perioden og Stoltenberg 2 regjeringens underforbruk i sine første år, må derfor sies å ligge innenfor regelen. Praktiseringen av regelen kan imidlertid være vanskelig, da både den konjunkturjusteringen som skal til for å komme frem til strukturelt budsjett, og neste års skatteinngang har vist seg vanskelig å anslå.

Ved fremleggelsen av statsbudsjettet for 2010 så det således ut til at overskridelsen i forhold til Handlingsregelen ville bli meget stor, og med uforandret strukturelt underskudd forutså man ikke tilbakevending til 4 % banen før i 2018. Men ved fremleggelsen av Statsbudsjettet for 2011, viste anslag på regnskap at det antatte overforbruket i 2010 var mer enn halvert. Ved årets budsjettfremleggelse vises det at tilbakevending til 4 % banen ble oppnådd allerede i 2010, og at regnskapet for 2011 ligger an til å vise et underforbruk på 14 milliarder i forhold til Handlingsregelen. 2012 budsjettet antas å være omtrent på 4 % banen til tross for en økning i det strukturelle underskuddet.

Det har vært bemerkelsesverdig lite diskusjon og presseoppmerksomhet omkring fremleggelsen av 2012 budsjettet. Noen stor misnøye har ikke vært registret. Så ser da kanskje alt lyst ut, og Handlingsregelen kan gå inn i et nytt tiår uten revisjon? Men det lyse bildet avhenger litt av forutsetningene som ligger bak.

Den fundamentale forutsetningen bak Handlingsregelen er langsiktig forventet realavkastning på fondet. Den er på forholdvis vilkårlig grunnlag fastsatt til 4 %. Så høy har ikke den realiserte realavkastningen vært i de ti årene Handlingsregelen har eksistert. Skal realavkastningen i gjennomsnitt for dette århundret frem til 2021 komme opp i 4 %, må realavkastningen for de neste 10 årene i gjennomsnitt være betydelig høyere enn det. Men med de nåværende dystre utsikter for europeisk og nord-amerikansk økonomi kan det virke vel optimistisk.

Siden opprettelsen 1.1.1998 har gjennomsnittlig nettorealavkastning av fondet vært 2,19 %, og for de siste 10 år 1,99 %. Historisk har dermed realavkastningen ligget betydelig nærmere 2 enn 4 %. Med en forventet realavkastning på 2 %, vil det ubetydelige avviket i forhold til handlingsregelen på 3 milliarder for året 2012, endres til et betydelig overforbruk på nesten 60 milliarder.

På den annen side synes de dystre fremtidsutsiktene å tyde på at det kan være behov for å bruke mer og ikke mindre oljepenger innenlands i årene som kommer, hvis vi skal opprettholde en rimelig full sysselsetting.

Dersom man under visse forutsetninger kunne holde investering i offentlig infrastruktur utenfor underskuddsbegrepet, ville det kunne skapes rom for det, selv om forventet realavkastning blir nedjustert. I en kostnads/nytteanalyse vil investeringskostnadene bli mindre dersom det er ledige ressurser i økonomien og høyere dersom det er press. Et prosjekt med en gitt nytteverdi vil dermed kunne være lønnsomt dersom det foretas i en lavkonjunktur, men ulønnsomt dersom det foretas i en høykonjunktur.

Kanskje er Handlingsregelen moden for en viss revisjon likevel.

LARS-ERIK BORGE
Professor, NTNU

Nasjonalbudsjettet 2012: Kommuneopplegget[1]

Kommuner og fylkeskommuner har ansvar for viktige velferdsoppgaver innen utdanning, helse- og sosialsektor og samferdsel. Det økonomiske opplegget for kommunesektoren gir uttrykk for regjeringens prioritering av disse oppgavene og hvilket tjenestetilbud innbyggerne kan forvente seg kommende år. I 2012 legges det opp til lavere enn «gjennomsnittlig» inntektsvekst, men veksten er likevel tilstrekkelig til å øke tjenesteproduksjonen i takt med den demografiske utviklingen. Samhandlingsreformen innføres fra 2012 og vil gi kommunene et mer helhetlig ansvar for helsepolitikken. Reformen innebærer betydelige utfordringer for kommunene knyttet til mer forpliktende interkommunalt samarbeid og økt økonomisk risiko.

1. INNLEDNING

Kommunesektoren legger beslag på en stor del av landets ressurser. Sektorens samlede inntekter utgjør 18 prosent av BNP for Fastlands-Norge og andelen av sysselsettingen er 15 prosent.[2] Den store ressursbruken må ses i sammenheng med at sektoren også har store oppgaver. Kommunene er ansvarlig for viktige velferdstjenester som barnehage og grunnskole, primærhelsetjeneste og pleie og omsorg, samt sosialkontortjenester og barnevern. I tillegg kommer mer lokale oppgaver som kultur og infrastruktur. Fylkeskommunene driver videregående opplæring, tannhelse, fylkesveger og rutegående transport, regional utvikling og kultur.

Sammenliknet med de fleste andre land er finansieringen av den norske kommunesektoren svært sentralisert. Mer enn 80 prosent av inntektene styres direkte eller indirekte av staten. Rammeoverføringer og øremerkede tilskudd styres direkte, mens størstedelen av skatteinntektene styres indirekte gjennom fastsettelse av maksimalskattesatser. Kommunenes mulighet til å påvirke egne inntekter er begrenset til eiendomsskatt og brukerbetaling. Det sentraliserte finansieringsopplegget innebærer at inntektsutviklingen i kommuner og fylkeskommuner i stor grad bestemmes av kommuneopplegget i nasjonalbudsjettet. Det gjelder særlig når vi har en flertallsregjering som kan være sikker på at budsjettforslaget blir vedtatt.

[1] *Takk til redaktør Torberg Falch for kommentarer til et tidligere utkast.*

[2] *Dette er andelen av utførte timeverk. At det er stort innslag av deltidsarbeidsplasser i kommunesektoren bør være vel kjent fra den offentlige debatt om små stillingsprosenter, særlig innen pleie og omsorg. Målt ved antall personer er sysselsettingsandelen langt høyere, om lag 20 prosent.*

Formålet med denne kommentaren er å diskutere sentrale elementer i kommuneopplegget for 2012. I del 2 gjøres det rede for veksten i samlede og frie inntekter, med særlig vekt på hvordan inntektsutviklingen er relatert til demografiske utvikling og makroøkonomiske konjunkturer. Del 3 ser nærmere på inntektssammensetningen og kommenterer forslag til endringer i eiendomsskatteloven og utforming av øremerkede tilskudd. Velferdstjenestene utvikles i et samspill mellom stat og kommunesektor, gjerne ved at nasjonale reformer er inspirert av innovativ politikk i kommuner og fylkeskommuner. En større barnehagereform er nylig gjennomført, og fra 2012 innføres samhandlingsreformen som skal gi kommunene et mer helhetlig ansvar for helsepolitikken. Samhandlingsreformen kommenteres i del 4. Avsluttende merknader er lagt til del 5.

2. INNTEKTSUTVIKLINGEN I KOMMUNESEKTOREN

Det kommunaløkonomiske opplegget i nasjonalbudsjettet bygger på den såkalte kommuneproposisjonen som legges fram i mai hvert år (samtidig med revidert nasjonalbudsjett). Kommuneproposisjonen gir signaler om hvilken inntektsvekst regjeringen legger opp til i det kommende år. Dette er sentral informasjon for budsjettarbeidet i kommuner og fylkeskommuner. I nasjonalbudsjett og kommuneproposisjon skilles det mellom samlede inntekter og frie inntekter. De frie inntektene består av skatteinntekter og statlige rammetilskudd som kommuner og fylkeskommuner kan disponere fritt innenfor gjeldende lov- og regelverk. De samlede inntektene omfatter i tillegg øremerkede tilskudd og gebyrinntekter.

I kommuneproposisjonen for 2012 la regjeringen opp til en reell vekst i kommunesektorens samlede inntekter på 5–6 mrd. kroner og en reell vekst i de frie inntektene på 3¾-4¼ mrd. kroner. Veksten i både samlede og frie inntekter er korrigert for oppgaveendringer og (naturlig nok) sett i forhold til inntektene for 2011 slik de ble anslått i revidert nasjonalbudsjett. Spenningen i forbindelse med framleggelsen av nasjonalbudsjettet er hvor i intervallene regjeringen legger seg. For 2012 har regjeringen lagt seg på den nedre grense av begge intervaller, det vil si en reell vekst i samlede inntekter på 5 mrd. kroner og en reell vekst i frie inntekter på 3¾ mrd. kroner. Dette valget må ses i sammenheng med ny informasjon om utviklingen i internasjonal økonomi gjennom sommeren. Den internasjonale veksten i 2011 og 2012 forventes nå å bli lavere enn tidligere anslått, noe som trekker i retning av at internasjonale styringsrenter fortsatt vil være lave. En ekspansiv finanspolitikk vil da kunne utløse en særnorsk renteoppgang, appresiering av valutaen og derigjennom redusert lønnsomhet og sysselsetting i konkurranseutsatt industri. Regjeringen har ønsket å unngå dette. Kommuneopplegget for 2012 må betegnes som nokså stramt. Regnet i forhold til anslag på regnskap for 2011 legges det opp til en reell økning i samlede inntekter på i overkant av 1 prosent. Til sammenlikning var gjennomsnittlig inntektsvekst 2¾ prosent i perioden 2005–2011 og 2¼ prosent i perioden 1990–2005.

Diskusjonen over illustrerer at det økonomiske opplegget for kommunesektoren påvirkes av den makroøkonomiske situasjonen. Men dette er selvsagt ikke den eneste faktoren av betydning. Minst like viktig er utviklingen i behovet for kommunale tjenester slik som barnehage, grunnskole, videregående opplæring og pleie og omsorg. Det tekniske beregningsutvalg for kommunal og fylkeskommunal økonomi (TBU) beregner hvert år anslag på kommunesektorens merutgifter knyttet til den demografiske utviklingen forutsatt uendret dekningsgrad, standard og produktivitet. De første beregningene presenteres i slutten av februar eller begynnelsen av mars og inngår som underlagsmateriale til det første konsultasjonsmøtet mellom staten og kommunesektoren om det økonomiske opplegget for kommende år. De første beregningene for 2012 indikerte at merutgiftene knyttet til demografi utgjorde om lag 2,5 mrd. kroner. Dette anslaget ble benyttet i kommuneproposisjonen for 2012. TBU har senere oppjustert merutgiftene til 2,9 mrd. kroner basert på oppdaterte befolkningsprognoser fra Statistisk sentralbyrå.

Forholdet mellom inntektsvekst og merkostnader står sentralt i vurderingen av kommuneopplegget. Er inntektsveksten tilstrekkelig til å øke tjenesteproduksjonen utover det som følger av den demografiske utviklingen? I Kommunal- og regionaldepartementets budsjettproposisjon anslås det at 2,5 mrd. kroner av merutgiftene knyttet til demografi må dekkes av de frie inntektene, mens de resterende 0,4 mrd. kroner dekkes av øremerkede tilskudd og gebyrer. Med en vekst i frie inntekter på 3¾ mrd. kroner vil det følgelig være 1¼ mrd. kroner igjen etter at demografiutgiftene er trukket fra. Konklusjon er altså at budsjettopplegget legger til rette for økt tjenesteproduksjon utover det som følger av den demografiske utviklingen. Eller er dette en for rask konklusjon? I sitt standardforedrag til statsbudsjettet kommer KS fram til en underdekning på 0,8 mrd. kroner. Dette begrunnes med høyere pensjonskostnader, høyere merutgifter til demografi enn anslått av TBU, og at noe av veksten i fylkeskommunene har sammenheng med satsing på drift og vedlikehold av det fylkeskommunale

Figur 1: *Inntektsutvikling i kommunesektoren og utvikling i BNP for Fastlands-Norge. Faste priser (1990=100).*

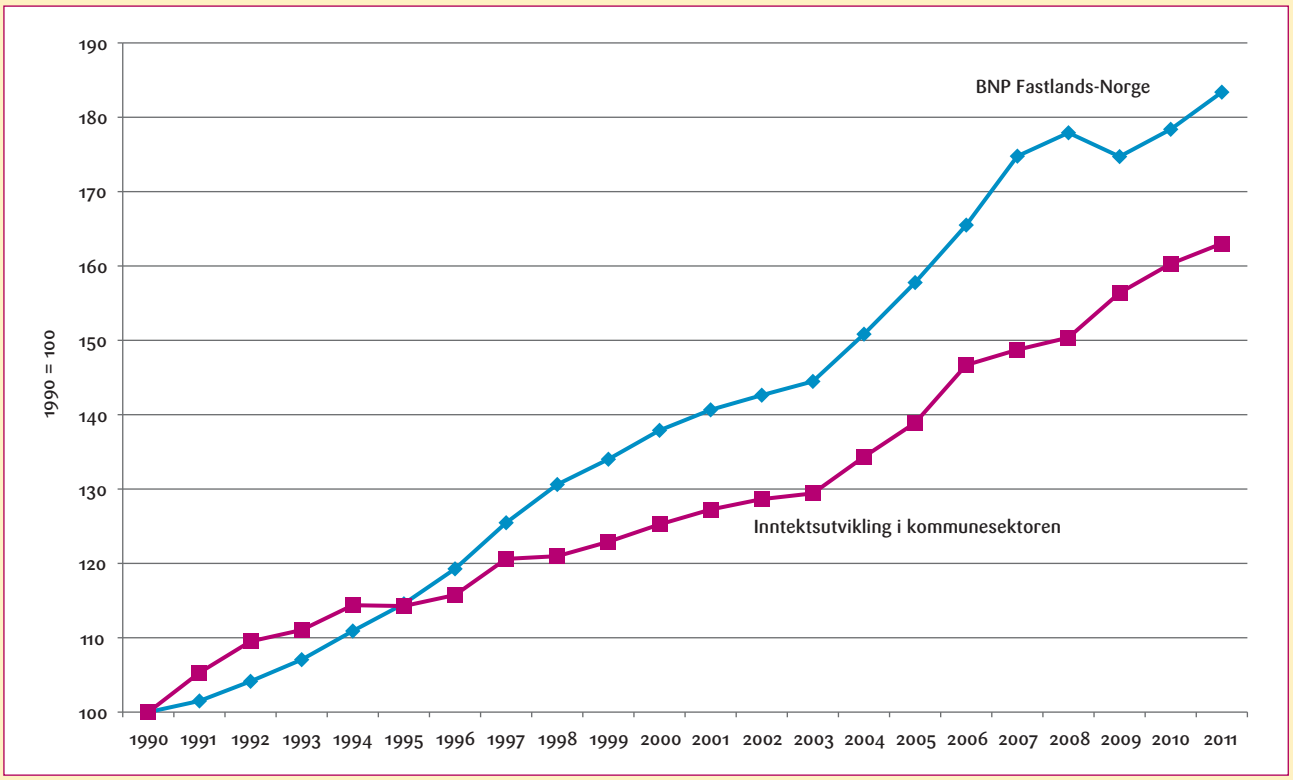

Kilde: Det tekniske beregningsutvalg for kommunal og fylkeskommunal økonomi

vegnettet. Jeg skal ikke ta stilling til uenigheten her og nå,[3] men den kan karakteriseres som nokså liten sett i forhold til at kommunesektorens frie inntekter i 2011 anslås til nærmere 275 mrd. kroner. I lys av dette og den usikkerhet som er knyttet til anslag på inntektsvekst og beregning av demografiutgifter, er det rimelig å konkludere at kommuneopplegget for 2012 legger til rette for en videreføring av det kommunale tjenestetilbudet og at store forbedringer forutsetter effektivisering av den kommunale tjenesteproduksjonen. Det er verdt å merke seg at KSs standardforedrag indikerer at en effektiviseringsgevinst på 4 mrd. kroner kan være innen rekkevidde (riktignok med et spørsmålstegn).

I et lengre perspektiv er det av interesse å relatere inntektsutviklingen i kommunesektoren til utviklingen i BNP. Figur 1 viser utviklingen i kommunale inntekter og BNP for Fastlands-Norge (begge målt i faste priser) i perioden 1990–2011. Det framgår at den reelle veksten i kommunesektorens inntekter gjennomgående har vært lavere enn den reelle veksten i BNP for Fastlands-Norge de siste 20 årene. Mens BNP i gjennomsnitt har vokst med vel 3 prosent per år, har veksten i kommunesektorens inntekter vært om lag 2,5 prosent per år. Dette omtales gjerne som velferdsgapet: utviklingen i kommunale tjenester holder ikke tritt med den generelle velstandsutviklingen. Det er viktig å understreke at velferdsgapet ikke skyldes at kommunesektoren legger beslag på en stadig mindre del av landets ressurser. Målt som andel av BNP har kommunesektorens inntekter vært forbausende stabile de siste tjue årene.[4] Den nominelle veksten i kommunesektorens inntekter har altså vært på linje med den nominelle BNP-veksten. Velferdsgapet skyldes snarere at den kommunale deflatoren vokser raskere enn BNP-deflatoren. Det har igjen sammenheng med at den kommunale produksjonen er mer «tjenesteintensiv» enn økonomien for øvrig og at effektivitetsutviklingen i tjenesteproduksjon gjennomgående er lavere enn i vareproduksjon (både i privat og offentlig sektor). I litteraturen har dette fått et navn – Baumols sykdom.

I prinsippet kan man tilpasse seg Baumols sykdom på ulike måter. Den løsning som er valgt i Norge de siste tjue år er

[3] *Men som leder av TBU vil jeg måtte gjøre det om ikke så lenge.*

[4] *Der er da tatt høyde for statens overtakelse av sykehusene i 2002.*

Figur 2: *Skatteinntekter og frie inntekter som andel av samlede inntekter (%), 2002–2011*

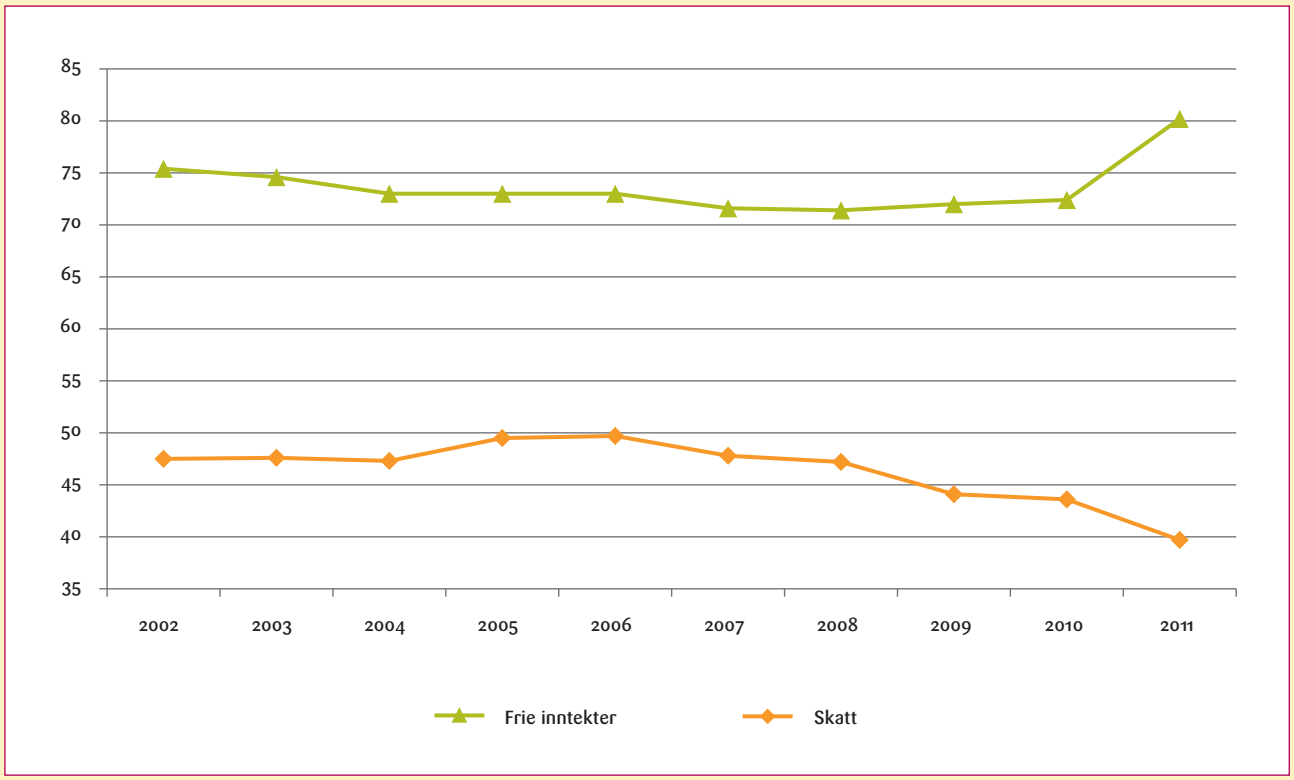

Kilde: Det tekniske beregningsutvalg for kommunal og fylkeskommunal økonomi

å la kommunesektorens nominelle inntekter være rimelig stabile målt som andel av nominelt BNP, og så akseptere at utviklingen i kommunale tjenester ikke holder helt tritt med velstandsutviklingen. Alternativet er å lukke velferdsgapet (differansen mellom velstandsutvikling og utvikling i kommunale tjenester), og samtidig akseptere at kommunesektorens nominelle inntekter øker raskere enn nominelt BNP. Dette vil neppe være enn opprettholdbar løsning over tid siden den vil innebære et stadig økende skattenivå. Over tid kan velferdsgapet bare lukkes ved å kurere Baumols sykdom, dvs å sørge for samme effektivitetsutvikling i kommunesektoren som i privat sektor.

Som diskutert foran har den makroøkonomiske utviklingen de siste månedene bidratt til noe lavere inntektsvekst for kommunesektoren i 2012. Figur 1 illustrer at den makroøkonomiske situasjonen også kan ha motsatt effekt. I lavkonjunkturen på begynnelsen 1990-tallet spilte kommunesektoren en betydelig rolle i motkonjunkturpolitikken, og inntektene økte kraftig. Inntektsutviklingen i kommunesektoren er blitt mindre følsom for konjunkturutviklingen etter innføring av inflasjonsmål for pengepolitikken og handlingsregelen for finanspolitikken. Finanspolitikken ble imidlertid brukt aktivt i forbindelse med finanskrisen, og en betydelig del av den finanspolitiske tiltakspakken mot finanskrisen ble kanalisert gjennom kommunesektoren. I figur 1 kommer dette til uttrykk ved at kommunesektoren i 2009 fikk en meget høy inntektsvekst samtidig som det var nedgang i BNP for Fastlands-Norge.

3. INNTEKTSSAMMENSETNINGEN

Det er ikke bare nivået på kommunesektorens inntekter som er av betydning, også sammensetningen er av stor interesse. Skatteandelen og andelen frie inntekter er to sentrale indikatorer i denne sammenheng. Lokale skatteinntekter bidrar til lokal forankring og understøtter det lokale selvstyret ved at kommuner og fylkeskommuner får et selvstendig inntektsgrunnlag. Kommunesektorens skatteinntekter består i hovedsak av inntektsskatt fra personlige skattytere. I tillegg kommer skatt på formue (personer), eiendom (bolig- og næringseiendommer) og naturressursskatt (kraftforetak). Skatteandelen er inntektene fra disse skattene målt som andel av samlede inntekter. Utviklingen i skatteandelen i perioden 2002–2011 er illustrert i figur 2. Det framgår at skatteandelen er betydelig redusert under

den sittende regjering, fra 50 prosent i 2006 til 40 prosent i 2011. Det har vært en bevisst politikk å redusere skatteandelen og gjøre kommunesektoren mer avhengig av statlige overføringer. De viktigste argumentene har vært at lavere skatteandel bidrar til jevnere inntektsfordeling og et mer stabilt inntektsgrunnlag. Effekten på inntektsfordelingen er imidlertid langt på vei motvirket av at lavere skatteandel i noen grad motsvares av økning i regionalpolitiske tilskudd (Nord-Norgetilskudd, Småkommunetilskudd og Distriktstilskudd Sør-Norge). Dette er tilskudd som bidrar til større inntektsforskjeller kommunene imellom, men med en mer distriktsvennlig profil enn forskjellene i skatteinntekter.

Både skatteinntekter og rammetilskudd er såkalte frie inntekter som kommuner og fylkeskommuner kan disponere fritt innenfor gjeldende lov- og regelverk. Andelen frie inntekter benyttes som indikator for frihet i disponering av inntektene. Her har sittende regjering en bedre «record». Med rammefinansiering av barnehagene fra 2011 er andelen frie inntekter kommet opp på et historisk høyt nivå (om lag 80 prosent).[5] Det ble samtidig innført en lovfestet rett til barnehageplass, noe som illustrerer et interessant samspill mellom finansielle og lovbaserte virkemidler. Avvikling av øremerkede tilskudd og overgang til rammefinansiering betyr ikke nødvendigvis at staten styrer mindre, men at den styrer på en annen måte.

Det kommunaløkonomiske opplegget for 2012 vil ikke ha nevneverdige konsekvenser for skatteandel og andel frie inntekter. Den største nyheten i skattefinansieringen er at eiendomsskatten gjøres mer fleksibel. Kommunene har allerede betydelig fleksibilitet i eiendomsskatten. De kan bestemme om eiendomsskatten skal gjelde hele kommunen eller bare områder med bymessig bebyggelse, de kan velge å bare beskatte verker og bruk uten å beskatte annen eiendom, og de kan beskatte næringseiendom uten å beskatte boliger. Fra 2012 vil det også være mulig å beskatte boliger uten å beskatte næringseiendom. Dette er en interessant endring som kan gis en god økonomisk begrunnelse. Gitt at det kommunale tjenestetilbudet først og fremst er rettet mot innbyggerne og i mindre grad mot næringslivet, vil prinsippet om nyttebeskatning kunne tilsi at eiendomsskatten bør begrenes til boligeiendommer. Skattebetalerforeningen er imidlertid skeptisk, og hevder at skjerming av næringslivet vil gjøre det lettere å innføre eiendomsskatt. Foreningen har utvilsomt et poeng, men den økte fleksibiliteten vil likevel være fornuftig så lenge lokaldemokratiet er rimelig velfungerende.

Det innføres noen nye øremerkede tilskudd i 2012, men de utgjør ikke store beløp. Jeg vil heller kommentere rentekompensasjonen for skole- og svømmeanlegg som er blitt utvidet de senere år, og som er en av mine kjepphester. Utgangspunktet for rentekompensasjonen er at en samlet investeringsramme på 15 mrd. kroner fordeles på den enkelte kommune og fylkeskommune basert på antall elever i grunnskole og videregående opplæring. Det maksimale tilskuddet er rentekostnader knyttet til et lån tilsvarende investeringsrammen. Den enkelte kommune og fylkeskommune kan «ta ut» tilskuddet over en periode på hele 8 år (2009–2016). Rentekompensasjonen gir tilsynelatende mye «bang for the bucks» når beløpet relateres til de tilhørende investeringer, og kunnskapsministeren kan sole seg i glansen av mange nye skolebygg med bare beskjedne bevilgninger. Min innvending er at det ikke er mye «bang for the bucks» hvis man i stedet gjør en kontrafaktisk analyse og sammenlikner med en situasjon hvor rentekompensasjonen i stedet ble gitt som rammetilskudd. Fordi investeringsrammen er liten i forhold til kommunesektorens investeringer i skolebygg (bare i 2008 utgjorde skoleinvesteringene mer enn 10 mrd. kroner), er det god grunn til å tro at effekten av rentekompensasjonen er svært beskjeden. De ressurser som nå benyttes til søknadsskriving og søknadsbehandling kunne fått en bedre anvendelse dersom rentekompensasjonen ble overført til kommunesektorens rammefinansiering. Dessverre har rentekompensasjonen allerede spredt seg til transporttiltak i fylkene.

4. SAMHANDLINGSREFORMEN

Den vekst i samlede og frie inntekter på hhv 5 og 3¾ mrd. kroner som er diskutert i del 2 er korrigert for oppgaveendringer. For 2012 betyr det i hovedsak at inntekter knyttet til den såkalte samhandlingsreformen er trukket fra. Samhandlingsreformen innføres fra 1. januar 2012 og innebærer at det skal legges vekt på helsefremmende og forebyggende arbeid, på habilitering og rehabilitering og på brukerinnflytelse. Kommunene tilføres i overkant av 6 mrd. kroner i forbindelse med reformen i 2012.

Størstedelen av midlene er knyttet til kommunal medfinansiering av spesialisthelsetjenester. Medfinansieringsordningen innebærer at kommunene finansierer deler av innbyggernes bruk av sykehustjenester, nærmere bestemt 20 prosent av DRG-prisene. Hensikten er å gi

[5] *Momskompensasjonen betraktes da som rammetilskudd.*

kommunene sterkere økonomiske insentiver til forebyggende og helsefremmende aktivitet som kan redusere befolkningens forbruk av sykehustjenester, samt å bygge opp alternative tilbud i kommunal regi. Ordningen finansieres gjennom overføring av midler fra de regionale helseforetakene til kommunene. For å oppnå de ønskede insentiveffekter må midlene overføres som rammetilskudd fordelt etter objektive kriterier.

Medfinansieringen har vært det sentrale elementet i arbeidet med samhandlingsreformen, men har samtidig vært gjenstand for betydelig kritikk. Det er stilt spørsmål ved om kommunale tiltak er effektive med hensyn til å begrense forbruket av sykehustjenester og hvorvidt kommunene har evne til å bære den økonomiske risiko knyttet til at forbruket av sykehustjenester varierer over tid. For det enkelte individ vil sykehusforbruket varierer mye fra år til år, og spesielt for de minste kommunene er det liten grunn til å tro at dette jevner seg ut på kommunenivå. Videre vil det være en utfordring å finne fram til en kriteriebasert fordeling som treffer sykehusforbruket i den enkelte kommune. Ordningen kunne lett komme i miskreditt ved at en rekke kommuner fikk større utgifter til medfinansiering enn det som fulgte med av økte rammetilskudd. Og hvordan skulle de da skaffe ressurser til forebygging og utvikling av nye tilbud?

Det er i noen grad tatt hensyn til disse innvendingene ved utformingen av medfinansieringen. Opprinnelig så man for seg en generell ordning som omfattet alt forbruk av sykehustjenester (i den grad det fanges opp av DRG-systemet og inngår i den innsatsstyrte finansieringen av de regionale helseforetakene). I den ordning som innføres fra 2012 er kirurgi og fødsler holdt utenfor og det er lagt inn et tak på om lag 30.000 kroner for særlig ressurskrevende enkeltopphold. Nyfødte barn og pasientbehandling med kostbare biologiske legemidler er også unntatt. Videre innføres det en særskilt kompensasjon for kommuner som har høyere utgifter til medfinansiering enn det som følger av fordeling etter objektive kriterier. Disse grepene bidrar til å redusere risikoen for den enkelte kommune og vil gjør det lettere å styrke forebyggingen og utvikle nye tilbud. Det vil likevel være usikkerhet knyttet til om medfinansieringen får de ønskede effekter.

Samhandlingsreformen er en atypisk reform i den forstand at den ikke spesifiserer hvilke aktiviteter eller oppgaver som skal utvikles i kommunal regi. Reformen legger til grunn at den forventede veksten i behov i en samlet helsetjeneste i størst mulig grad må finne sin løsning i kommunene, og at kommunene skal sørge for en helhetlig tenkning med forebygging, tidlig intervensjon, tidlig diagnostikk, behandling og oppfølging. Det forutsettes at kommunene inngår interkommunalt samarbeid og at det er et nært samarbeid mellom kommuner og tilknyttede helseforetak. Det mest konkrete så langt er at kommunene fra 2016 blir forpliktet til å sørge for tilbud om døgnopphold for personer med behov for øyeblikkelig hjelp fra kommunens helse- og omsorgstjeneste.

Samhandlingsreformen vil være en utfordrende reform for de berørte parter; stat, regionale helseforetak og kommuner. En optimistisk forståelse er at det i en innledende fase vil bli eksperimentert med ulike tiltak og samarbeidsformer (mellom kommuner og mellom kommuner og helseforetak) med sikte på å etablere en beste praksis, og at målene med reformen etter hvert blir nådd. Ett mer pessimistisk syn er det er risikabelt å implementere en reform hvor utviklingen av nye kommunale tiltak er basert på fromme ønsker om at kommunene skal samarbeide om løsningen av velferdsoppgaver i en helt annen utstrekning enn i dag. I verste fall vil samhandlingsreformen bare tydeliggjøre at kommunesammenslutninger er en forutsetning for økt kommunalt ansvar for velferdstjenester.

5. AVSLUTTENDE MERKNADER

Kommuneopplegget for 2012 må betraktes som stramt i og med at det legges opp til relativt lav inntektsvekst. Dette har i noen grad sammenheng med at det har vært nødvendig å tilpasse finanspolitikken til uroen i internasjonal økonomi. Budsjettopplegget for 2012 legger likevel til rette for at tjenesteproduksjonen kan øke i takt med den demografiske utviklingen. Samhandlingsreformen som innføres fra 2012, vil gi kommunene et mer helhetlig ansvar for helsepolitikken gjennom medfinansiering av sykehustjenester. Reformen forutsetter videre mer forpliktende samarbeid mellom kommuner og mellom kommuner og regionale helseforetak. Samhandlingsreformen er et risikoprosjekt, men vi må håpe at den lykkes. For å håndtere eldrebølgen trenger vi å få mer helse igjen for helsekronene.

SIMEN MARKUSSEN
Forsker, Frischsenteret

KOMMENTAR TIL STATSBUDSJETTET

Mer av det samme

Med et par hederlige unntak er regjeringens forslag til Statsbudsjett for arbeidslivsområdet først og fremst mer av det samme. Det inkluderende arbeidsliv skal fortsatt oppnås uten kraftige virkemidler – selv om NAV har kastet silkehanskene.

Det er ikke i seg selv kritikkverdig at budsjettet ikke er radikalt nyskapende. Hylekoret av opposisjonspolitikere og journalister som hvert år kaller budsjettet «kjedelig» burde innse at budsjettet heller ikke er ment å være underholdende.

Årets budsjett for arbeidsområdet inneholder to nye og viktige satsninger:

- En sysselsettingsstrategi for personer under 30 år med nedsatt arbeidsevne.
- Et seksårig program skal gi NAV en sårt tiltrengt IKT-satsning, noe regjeringen bevilger 220 millioner kroner til i 2012.

SYSSELSETTINGSSTRATEGI FOR UNGE MED NEDSATT ARBEIDSEVNE

Regjeringens kanskje viktigste nysatsning på arbeidsmarkedsområdet er en strategi for å hjelpe personer under 30 år med nedsatt arbeidsevne ut i jobb. Økt sysselsetting av personer med redusert funksjonsevne i alle aldre er, og har siden 2001 vært, et av tre delmål i avtalen for et inkluderende arbeidsliv – IA-avtalen. Til tross for dette har sysselsettingsandelen i denne gruppen falt i så godt som hele IA-avtaleperioden, fra omlag 46 % i 2002 til omlag 42 % i 2011 (Arbeidsdepartementet, 2011). Det er derfor på høy tid at det settes inn konkrete tiltak for å nå dette viktige delmålet i IA-avtalen. Andelen ungdom som faller utenfor arbeidslivet er økende og anslås til å utgjøre omlag 4–8 % av hver kohort (Vista Analyse, 2010).

Strategien identifiserer fire ulike barrierer for denne gruppens sysselsetting; diskriminering, kostnader, produktivitet og informasjon/holdninger. Innenfor alle disse skisseres det så tiltak – noen mer konkrete enn andre – som skal bidra til å bygge disse barrierene ned. Tiltakene innebærer blant annet: Et landsomfattende forsøk med tilretteleggingstilskudd for arbeidssøkere med nedsatt arbeidsevne – for å dekke dokumenterte kostnader for tilrettelegging på arbeidsplassen – samt 500 nyopprettede praksisplasser i statlig og kommunal sektor øremerket denne gruppen. Begrunnelsen for plassene er å løse «informasjonsbarrieren», nemlig at mange mennesker med nedsatt arbeidsevne kan mer enn mange tror. Ved å skaffe seg arbeidserfaring – og vise hva en kan – skal denne informasjonsbarrieren overvinnes.

I en relativt ny metastudie av evalueringslitteraturen for aktive arbeidsmarkedstiltak finner Card, Kluve og Weber (2010) at arbeidsmarkedstiltak i stor grad har positive effekter, men spesielt på lang sikt (2–3 år). Derimot rapporterer de også at subsidiserte arbeidsplasser i offentlig sektor generelt har dårligere resultater enn andre tiltak (så som utdanning, utplassering etc.). Det er derfor kanskje grunn til å forvente mer av forsøksordningen med tilretteleggingstilskudd enn av de 500 praksisplassene i offentlig sektor. På den annen side kan det være vanskelig å skaffe arbeidsplasser for målgruppen i privat sektor, til tross for tilretteleggingstilskuddet.

IKT-OPPRUSTNING I NAV

Det er en kjent sak at NAV har og har hatt problemer, både med å få unna saksbehandling og med å gi deres brukere det tilbudet det er meningen de skal få. Problemene har vart helt siden opprettelsen. En viktig hemsko for NAV er nettopp mangelen på et godt IKT-system for saksbehandling. Det er derfor prisverdig at regjeringen nå varsler at en seksårig strategi er lagt og at første bevilgning, for 2012, er på 220 millioner kroner. Det nye systemet vil blant annet inneholde «nye løsninger for uførepensjon, sykepenger, selvbetjeningsløsninger, økt automatisering av vedtaksbehandling» (Prob. 1 S 2001–2012, Arbeidsdepartementet). Det er derimot et spørsmål om det er nok. NAV er en enorm etat med et enormt budsjett. Det kan derfor være gode grunner til å «sulte uhyret» og ikke gi etaten frie tøyler økonomisk da det fort kan oppleves som et uendelig pengesluk. Men, det egentlige sluket i den norske velferdsstaten er Folketrygdens utgifter. Dersom ekstra ressurser i NAV kan bidra til å redusere antall uføre og øke antall sysselsatte så skal det svært mye til før det ikke er samfunnsøkonomisk lønnsomt. Hvis alternativet er en livsvarig uførepensjon er det vanskelig å forstå at ikke etaten har nærmest frie tøyler til å tilby (og delvis også forlange) deltakelse på ulike jobbrettede tiltak så som utplassering i ordinær så vel som skjermet virksomhet.

MER AV DET SAMME

Utover dette er budsjettet først og fremst et status quo-budsjett. Uten å være kritikkverdig illustreres dette godt av budsjettets første avsnitt om regjeringens mål som er identiske med målene fra i fjor. I mange land vi ellers sammenligner oss med (innenfor OECD) er det, i tillegg til alderspensjonen, arbeidsledigheten som er den største utfordringen. Dette reflekteres også i pengebruken. Sammenlignet med mange land på kontinentet utgjør utbetalinger til dagpenger og ulike kvalifiseringstiltak for arbeidsledige en beskjeden andel av BNP i Norge (Cahuc og Zylberberg, 2004, s. 641). Også i Norge utgjør de fremtidige utgiftene til alderspensjon en bekymring for budsjettbalansen, men det at vi har fått på plass en pensjonsreform som både inneholder en viss levealdersjustering samt bedrede insentiver for å stå i arbeid gjør at vi kan ta pensjonsutfordringene med litt større ro enn mange av våre europeiske naboland kan. Litt oppsikt vakte det at økningen til alderspensjon var på hele 17,8 mrd i 2012. Årsaken er at langt flere enn regjeringen har antatt har hevet pensjon – samtidig som de fortsetter å arbeide. Dette er derfor bare en flytting av en allerede kjent kostnad (fra fremtiden til nå) og utgjør således ikke noe reelt økonomisk problem.

Tabell 1

	Mrd. kroner	Prosent av BNP*	Endring fra 2011 i mrd. kroner
Dagpenger	11,5	0,4 %	-1,4
Sykepenger	33,1	1,3 %	1,1
Arbeidsavklaring-spenger	37,9	1,5 %	1,1
Uføreytelser	58,7	2,3 %	2,6
Helserelaterte ytelser, samlet	129,7	5,0 %	4,8
Alderspensjon	146	5,6 %	17,8

* Forventet BNP 2012
Kilde: Statsbudsjettet 2012

Kostnadsmessig er vår utfordring i stedet knyttet til de helserelaterte forsikringsordningene som volder oss større utfordringer enn i de fleste av våre naboland. Tabell 1 viser de forventede kostnadene i budsjettet for dagpenger, helserelaterte ytelser og alderspensjon. Samlet sett utgjør utgiftene til helserelaterte trygdeytelser (sykepenger, arbeidsavklaringspenger og uføretrygd) hele 5 % av BNP. Til sammenligning er gjennomsnittet for OECD er rundt 2 prosent («temporary and permanent disability», OECD 2010). Det er omtrent akkurat like mye som vi bruker på de statlige helseforetakene og universitets- og høyskolesektoren samlet.

Selv om utgiftene til uføreytelser er den største posten blant de helserelaterte ytelsene er dette kostnader som ikke raskt lar seg påvirke vesentlig. Svært få forlater uførepensjon – annet enn ved naturlig avgang til alderspensjon – slik at det en kan gjøre er å påvirke tilstrømningen.

Figur 1

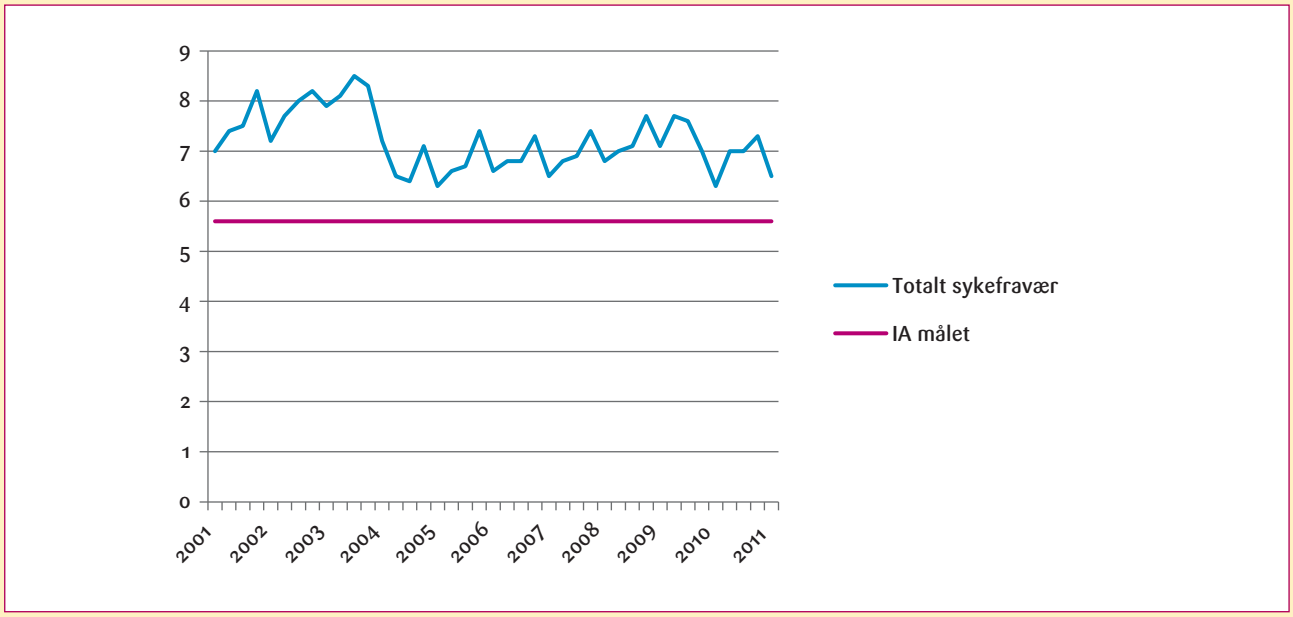

Kilde: SSB

Det viktigste er derfor å gjøre noe med sykefraværet, samt den påfølgende arbeidsavklaringsperioden, slik at flere kan fortsette å arbeide og færre blir passive stønadsmottakere resten av livet.

Regjeringens viktigste tiltak for å redusere sykefraværet har siden 2001 vært IA-avtalen. Denne avtalen, inngått mellom regjeringen og arbeidslivets parter, ble inngått etter en sammenhengende og kraftig økning i sykefraværet helt siden økonomien tok seg opp på begynnelsen av 1990-tallet. Avtalen har blant annet hatt som målsetning at sykefraværet skal ned med 20 % fra nivået i 2001 samtidig som den eksplisitt har vernet om å beholde sykelønnsordningen «som den er» – det vil si at arbeidstakere skal ha full lønn under sykdom og arbeidsgivere skal ikke ha økte kostnader. Dermed har regjeringen avtalt bort de to viktigste verktøyene den har for å redusere sykefraværet. I stedet har det blitt satset på mykere tiltak som dialogmøter og informasjonstiltak. I løpet av denne tiden har sykefravær gått litt opp og litt ned, som vist i figur 1. De første årene gikk det fortsatt opp. Deretter ble det gjennomført en rekke tiltak, blant annet satsing på gradert sykmelding og fjerning av ordningen med aktiv sykmelding – som hadde noen betydelig insentivproblemer siden trygden betalte til tross for at arbeidstakeren jobbet noe. Jeg tror derfor det er rimelig å si at med unntak av tiltakene i 2004 er det lite av det som er gjort under IA-paraplyen som ser ut til å ha gitt seg betydelige utslag i sykefraværet. IA-medlemsskap som sådan ser heller ikke ser ut til å ha særlig stor betydning – hverken positivt eller negativt – selv om problemene knyttet til å evaluere dette er betydelige.[1]

Nytt av året er det at regjeringen har åpnet for bruk av sanksjoner mot arbeidsgivere, arbeidstakere og fastleger som ikke følger de nye IA-prosedyrene for sykmeldinger. Arbeidsdepartementet skriver nemlig at «vi vet hva som virker», underforstått, vi trenger bare mer av det. Dette er ikke jeg like sikker på. Det er ikke spesielt godt dokumentert at IA-tiltakene faktisk virker og de ulike tiltakene er heller ikke testet ut på en slik måte at deres «effekt» lar seg evaluere skikkelig.

Det som er bra med muligheten for å gi sanksjoner er at regjeringen viser at den er villig til også å bruke økonomiske insentiver for å lykkes i målsetningen om en

[1] *I Evaluering av IA-avtalen 2001-2009 (Ose m.fl 2009) benyttes registerdata på bransjenivå til å studere effekten av endret IA-andel i bransjen på sykefravær. Videre benyttes også data på foretaksnivå, men da fra en spørreundersøkelse rettet mot IA-bedrifter. I begge tilnærminger finner de en moderat fraværsreduskjon på mellom 3-6%. Det er problematisk å sammenligne legemeldt fravær på denne måten fordi en med IA-avtale også får utvidet egenmeldingsperiode. En kan derfor mistenke at dette, isolert sett, drar fraværet i IA-bedrifter noe ned – helt mekanisk. Upubliserte forsøk med registerdata ved Frischsenteret og andre steder finner små eller ingen effekter av medlemsskap når vi sammenligner samme virksomhet før og etter.*

20 prosents fraværsreduksjon.[2] Merkelig er det derimot å knytte disse til et sett med byråkratiske oppfølgingsregler en på ingen måte er sikker på at virker. I stedet for å bøte på sykelønnsordningens svake insentiver for arbeidstakere og til dels perverse insentiver for arbeidsgivere (som slipper å betale for langvarig sykdom) innfører altså regjeringen et sett med nye insentiver – ikke knyttet direkte til det en vil gjøre noe med – men til noen møter, planer og papirer en håper skal virke. Det er for meg litt rart.

REFERANSER

Arbeidsdepartementet, 2011, Jobbstrategi for personer med nedsatt arbeidsevne, vedlegg til Prop. 1 S (2011–2012) – Statsbudsjett 2012

Cahuc, P, Zylberberg, A, 2004, Labour Economics, MIT Press

Card, Kluve, Weber, 2010, Active labour market policy evaluations: A meta-analysis, The Economic Journal, 120, 452–477

Osborg Ose, S, Bjerkan, A M, Pettersen, I, Hem, K-G, Johnsen, A, Lippestad, J, Paulsen, B, Mo, T O, Saksvik, P Ø, 2009, Evaluering av IA-avtalen, SINTEF

OECD, 2010, Sickness, disability and work: Breaking the barriers – Key trends and outcomes in sickness and disability, OECD Paris

Prop 1 S, 2011–2012, Arbeidsdepartementet.

Vista Analyse, 2010, Samfunnsøkonomiske konsekvenser av marginalisering blant ungdom, rapport nr 2010/07

[2] *NAV har nå allerede bøtelagt 100 bedrifter og sendt ut varsler om sanksjoner til ytterligere 3000 http://www.dagbladet.no/2011/10/17/nyheter/politikk/innenriks/nav/18658224/*

JAN LUDVIG ANDREASSEN
Sjefsøkonom, Terra Markets

En parallell virkelighet

Norge må tilpasse seg en æra med svak økonomisk utvikling i våre naboland. En æra hvor mange gamle sannheter må forkastes og vår pengepolitikk legges om. Bruken av oljepenger bør reduseres.

INTRO

Årets Nasjonalbudsjett er for undertegnede en nostalgisk reise tilbake til en tid da også jeg trodde på solid økonomisk vekst som lett lot seg styre av pengepolitikken. Det var årene før konkursen til Lehman Brothers. En tid da jeg trodde at inflasjonsmålet var fornuftig og hvor man kunne basere seg på at politikere, før eller siden handlet klokt. Det var en tid med veldefinerte risikopremier i aksje- og kredittmarkedene. Premier som var enkle å høste.

Da jeg i dag har litt annerledes perspektiv på økonomi, trenger jeg noen linjer på å forklare hvordan jeg forstår de senere års utvikling, før jeg kommer tilbake til årets Nasjonalbudsjett.

JAKTEN PÅ NYE NÆRINGSVEIER

Allerede mot slutten av 1990-tallet var tradisjonelle næringsveier i mange OECD-land preget av strukturell nedgang. Konkurransen fra fremvoksende økonomier økte og den teknologiske utviklingen rasjonaliserte bort mange arbeidsplasser. IT-boomen kom og gikk.

Etter årtusenskiftet steg globale energipriser noe som tappet de modne industriland for kjøpekraft. Myndighetene lette etter nye lukrative næringsveier som kunne avløse de gamle. Sentralbankrenter ble satt lavt i mange land for å oppmuntre til nyskaping og innovasjon. Det var reell frykt for allmenn deflasjon.

Politikernes bønn ble hørt ved at vi fikk sterk vekst i boligutvikling og finansielle tjenester. En vekst som etterhvert kom ut av kontroll, men på litt forskjellige måter i ulike land.

I USA var det i årene etter nedgangskonjunkturen i 2002, full fart i både boligpriser og i fysisk boligbygging helt frem til 2006. I tiden etter dette var det fortsatt vekst i finansnæringene som utviklet stadig nye produkter, ofte basert på boligmarkedenes ved og vel. Kredittboblen ble mye større enn boligboblen.

I andre land som Spania, Storbritannia, Irland og Island var veksten også preget av symbiose mellom eiendomsutvikling og finans. Spania, i likhet med andre Middelhavsland bygget ut boliger og eiendom til glede for utlendinger som skulle skaffe seg krypinn langs solfylte strender. Storbritannia og Irland ønsket å utvikle sine hovedsteder til å bli globale finanssentre ved hjelp av lånte penger. Islendinger var erobrere som ville kjøpe og bygge – i hovedsak utenfor Islands grenser.

Felles for dem alle, også for europeiske land som ikke hadde noen boligboom å snakke om, var troen på at

finansnæringene var en viktig selvstendig kilde til vekst og velstand for høyt utdannet ungdom i Europa og USA. Hvem trengte skitne industriarbeidsplasser med sine,"dark satanic mills", når en kunne bygge finanspalasser?

Med andre ord var det noe i tidsånden at finansnæringene var veien å gå for post-industrielle samfunn, før altså Lehman Brothers gikk konkurs.

I dag er konsensusoppfatning annerledes. I et Europa med altfor mange og problematisk store banker forsøker man å gå tilbake til sine tradisjonelle næringsveier og heller bygge ned finansnæringene. Dette er en krevende prosess, spesielt for de land som har skrale statsfinanser.

Man ser omfanget av Europas utfordringer når en titter litt på Danmark som på ingen var noen versting under høykonjunkturen. Etter mange års opp- og nedturer i ulike næringer og nå sist i finansnæringen er den private sysselsettingen i dag lavere enn den var ved tusenårsskiftet. Og det i et velutdannet, moderne europeisk samfunn som styres rimelig fornuftig.

STAGNASJONSÆRAEN

Prognoser tilpasset Europas nye æra er viktig å ta med seg, før man lager anslag for Norge.

For det første så kan en ikke regne med nevneverdig vekst i et Europa som sliter med å finne nye næringer. Europas overdimensjonerte banksektorer har verken lyst eller evne til å øke sine utlån og prøver heller tvert i mot å slanke sine balanser. Minimal økonomisk vekst i mange år.

Sentralbankene vil nok hjelpe til så godt de kan og minimere sine renter, men det er ingen grunn til å tro at det hjelper så mye. Jeg kan ikke se hvor veksten i Europa skal komme fra, annet enn i sysselsettingen til den offentlige sektor. Og veksten her vil neppe bli sterk nok til å hindre nye økninger i arbeidsledigheten.

EUROPEISK INFLASJON

I denne æra er det egentlig ingen grunn til å regne med noen markert prisstigning eller boligprisvekst i våre naboland. Tvert imot er det mye som dereguleres og effektiviseres med prisfall som resultat. Lav prisvekst i våre naboland vil påvirke også den norske inflasjonen over tid.

AKSJE – OG KREDITTMARKEDER

Aksjemarkedene i Europa blir avhengige av å finne vekstimpulser utenfor vårt kontinent. Kanskje det går bra, men det er også godt mulig at det feiler. Kredittmarkedene er usikre så lenge statsfinansene er skjøre.

Europa får relativt lav kapasitetsutnytting og høy arbeidsledighet. Dette kan skape problemer for kapitalavkastningen til statens utenlandsfond. Bestegjetningen må være at bedriftene er stoiske og disiplinerte i sin bruk av kapital slik at vi faktisk får en premie ved å investere i aksjer, men vedvarende høy arbeidsledighet i mange land kan velte spillet.

En av de virkelige store risikofaktorene for våre utenlandsinvesteringer er hvordan velgere uten tro på fremtiden vil agere. Desperate mennesker kan stemme inn like desperate politikere. Vi tar en enorm politikerrisiko med våre store investeringer i utenlandske fond. En risiko det blir vanskelig å diversifisere seg fra.

NORGES UTFORDRINGER

Denne nye stagnasjonsæra for Europa gir Norge en del utfordringer som Nasjonalbudsjettet ikke tar opp.

Får jeg rett i at Europa stagnerer må vi regne med at mange tusen unge europeere, som reelt sett ikke har håp om å få et normalt arbeidsliv i sine hjemland, vil flytte til Norge. Dette skaper vekstimpulser og behov for store infrastrukturinvesteringer. Den sterke befolkningsveksten vil legge et spesielt press på våre boligmarkeder. Et press som blir ytterligere forsterket av myndighetenes rause flyktningpolitikk og manglende interesse for å utvikle nye boligområder.

Tvert imot virker det som om vi egentlig er interessert i å stikke kjepper i hjulene for boligutvikling med noen velmente, men feilslåtte reguleringstiltak. Vern av Oslomarka, nye byggeforskrifter, økt skatt på boliger, utvidet garantiansvar for boligbyggere, innstramninger på lån til ungdom og et unødig høyt rentenivå i sentralbanken, er alle tiltak som begrenser boliginvesteringene. Ingen ønsker høyblokker. Dette er fine greier. Dessverre bidrar de senere års velmente tiltak til å redusere tilbudet av boligtjenester i Norge.

Våre boligmarkeder vil forbli vanskelige inntil man kommer med konkrete forslag som kan øke tilbudet av boliger, for eksempel ved å subsidiere boligutbygging eller fjerne skattelegging ved utleie. I årets statsbudsjettet gjør man det motsatte og øker beskatningen ved boligutleie.

Det er også mulig, om enn hjerteskjærende, å gjennomføre tiltak som kan dempe befolkningsveksten, som for eksempel å redusere inntaket av flyktninger og begrense mulighetene for familiegjenforeninger.

RENTER OG AVKASTNINGSKRAV

Et mere grunnleggende problem enn boligmarkedenes utvikling er at norske økonomer har lært seg å stille to ulike kapitalavkastningskrav i kapitalmarkedene: et lavt ute og et høyt hjemme.

For vår pengepolitikk blir denne skisme stadig vanskeligere å håndtere. Som nevnt vil våre naboland trolig ha veldig lave renter i mange år fremover. Disse lave rentene tilbys investorer som er skeptiske til den underliggende kredittverdigheten i de fleste europeiske nasjonalstater.

Strategien med å tilby utenlandske forvaltere en relativt høy avkastning hvis de kjøper våre sikre papirer, mens vi plasserer våre midler til relativt lav avkastning ute er ikke akkurat god butikk. Den er heller ikke bærekraftig fordi den bidrar til å øke etterspørselen etter norske kroner hos globale investorer. Egentlig er dette en strategi hvor vi styrer mot en kronekrise. Det er vel bare et spørsmål om når, og i hvilken form den kommer.

Mitt tips er at vi før eller siden må lære å leve med samme kapitalavkastningskrav og omlag det samme rentenivå som våre naboland. Allerede nå bør regjeringen planlegge for en halvering av norske renter, en kapitalavkastning i våre utenlandsfond som er tilpasset den europeiske stagnasjonsæraen og en kraftig investeringsvekst i norske boliger og i norsk infrastruktur.

Legger vi for eksempel til grunn at realavkastningstall på våre utenlandsfond blir det halve av hva vi har forutsatt, nærmer vi oss i hvert fall avkastningstall som står i forhold til virkeligheten der ute. Skal bruken av oljepenger tilpasses forventet avkastning må det strammes kraftig til på statsbudsjettet. Trolig kommer en ikke utenom skatteøkninger for å lukke gapet.

Et grep man kan gjøre er å redusere inflasjonsanslagene. Budsjettet er faktisk langt rausere enn det ser ut som, all den tid Finansdepartementet opererer med urealistiske høye pris- og lønnsforventninger.

Med dagens kronekurs er det overveiende sannsynlig at konsumprisindeksen faller neste år. Nasjonalbudsjettet spår høy inflasjon og store lønnstillegg, noe alle offentlig etater godtgjøres for. Når inflasjonen uteblir vil kommunene, etater og offentlige institusjoner få overraskende stor kjøpekraft. En kjøpekraft som vil bli brukt til allmennyttige formål og dermed til å øke veksten i den offentlige sektor ytterligere. Forutsetter en derimot et prisfall, kan en kutte i de offentlige bevilgningene og fryse pensjonene.

I SUM

Statsministeren har nylig uttalt at fremtiden er svært usikker. Bare synd at det siste statsbudsjettet gjør oss mer sårbare enn vi hadde behøvd å være.

Vi har urealistiske forventninger til den økonomiske veksten i våre naboland og deres inflasjon. Vår budsjetterte avkastning på statens utenlandsfond er trolig for høye, og uttaket av oljepenger blir dermed vesentlig større enn det burde vært.

Regjeringen har ingen boligpolitikk. Det trengs når vi nå må forberede oss på sterk befolkningsvekst.

I en verden med fri flyt av kapital på tvers av landegrensene baserer vi vår pengepolitikk på et regime hvor vi har systematisk høyere avkastning (til lavere risiko) hjemme enn ute. Det er ikke bærekraftig.

Årets statsbudsjett tar ikke hensyn til lett observerbare fenomener som trekker prisene nedover det neste året. Resultatet blir utilsiktet rause offentlige budsjetter for 2012.

Får jeg rett i det jeg skriver vil vi nok se store endringer ved Revidert Nasjonalbudsjett til våren. Tar jeg feil, blir det tilsvarende store endringer i mine prognoser.

ABONNEMENT

HUSK!

Abonnementet løper til det blir oppsagt, og faktureres per kalenderår.

www.samfunnsokonomene.no

FLYTTEPLANER?

Vi vet ikke om våre abonnenter flytter mer enn andre, men det virker slik. Hver måned får vi tidsskrifter i retur fordi adressaten har flyttet.

Spar oss for ekstra porto og deg selv for forsinkelser:

MELD FLYTTING!

Telefon: 22 31 79 90
E-post: post@samfunnsokonomene.no

www.samfunnsokonomene.no

RÖGNVALDUR HANNESSON
Professor, Norges Handelshøyskole

Statsbudsjettet

Nyhetsverdien av Statsbudsjettets fremleggelse er sterkt overvurdert, i år så vel som andre år. Det har en del likheter med en annen, årviss begivenhet som inntreffer lille juleaften; det er samme prosedyre som i fjor. Det som derimot fortjener større oppmerksomhet er summen av de små forandringer som skjer over lang tid. Går de i gal retning, kan de bli vanskelige å få gjort noe med.

En av de ting som har gått rimelig bra i statsfinansene er å efterleve Handlingsregelen. Alle er forhåpentligvis klar over at den ikke kan holdes til punkt og prikke hvert eneste år. Det lå da også i kortene fra begynnelsen. Likevel har det hent at pengebruken har vært vel raus og det har sett ut som Handlingsregelen var død, men så har politikerne tatt seg inn igjen. Det skal da også sies at de har fått god hjelp av en stigende oljepris. Uten den drahjelpen hadde Oljefondet vært betydelig mindre enn det er og en pengebruk tilsvarende fire prosent av fondet likeså.

Én viktig grunn til at Handlingsregelen i sin tid ble formulert må antas å være at man skulle unngå å bruke oljepengene til uproduktive formål og da særlig slike som vanskelig kunne reverseres når pengestrømmen fra oljen begynner å minske, enten fordi oljeproduksjonen går mot slutten eller oljeprisen faller. Det sistnevnte virker alt mindre sannsynlig, men virkeligheten så annerledes ut i begynnelsen av dette århundre. Men alle er klar over at oljealderen en gang vil ta slutt, selv om det vil skje gradvis og gi oss lang omstillingstid.

Formålet å unngå utgifter som er uproduktive og vanskelig kan reverseres er imidlertid ikke blitt oppnådd. Mens politikerne har vært rimelig flinke til å holde igjen på de samlede offentlige utgifter, har de hatt begrenset kontroll over hva pengene brukes til. Dét er kanskje vel så viktig som de samlede utgifter. I medfølgende figur vises noen utvalgte offentlige utgifter. Mens sykepenger og uførepensjoner har steget mot himmelen har statens utgifter til samferdsel og militært forsvar nærmest stått på stedet hvil. Nu er ikke bildet fullt så ille for samferdselen som statens egne utgifter gir inntrykk av; kurven «Samferdsel 1» viser samferdselsdepartementets egne utgifter, mens «Samferdsel 2» viser de samlede offentlige utgifter. De sistnevnte inneholder kommunenes utgifter og bompengefinansierte prosjekter. Bompengene har steget fra én milliard i 1995 til ca. syv milliarder pr år i 2009–2010 og er blitt en betydelig finansieringskilde for vei- og endog bybanebygging.

Det ser således ut som vi har investert i utenlandske verdipapirer på bekostning av investeringer i vår egen infrastruktur. At det skorter en del på den sistnevnte vet alle som har gitt seg ut på norske veier. Å kjøre fra Sverige til Norge er som å komme inn i et underutviklet land. Så kan man spørre om dette er fornuftig.

Flere kommentatorer har påpekt at de rike land i verden nu synes å være kommet inn i en stagnasjonsperiode som kan bli langvarig. Avkastningen på verdipapirer i verdens

pengemarkeder har ikke vært særlig høy de siste årene. Den kommer ikke til å øke hvis ikke den økonomiske vekst tar seg opp igjen. Noen har antydet at vi for en lang tid kan se frem til en realavkastning på Oljefondet på 2 % i stedet for de 4 % som man hittil har lagt til grunn.

Det er da også blitt antydet at Handlingsregelen burde modifiseres til å kun bruke av oljepengene et beløp tilsvarende 2 % avkastning på de midler som alt er investert i Oljefondet. Det ville tilsi at Statsbudsjettets underskudd før oljepengene regnes inn ble redusert med halvparten. Man kan jo spekulere i hvilke utgifter det vill bli lettest å redusere, i hvert fall på kort sikt. Trygdeutgifter og sykelønn er neppe blant dem.

Men man kan trekke en ganske annen konklusjon i tilfelle avkastningen i de internasjonale pengemarkeder virkelig synker til tilnærmet ingenting og forblir slik i lang tid. I det tilfelle blir investering i utenlandske verdipapirer lite lønnsom i forhold til investeringer i vår egen infrastruktur. Fortsetter vi som før, og enda mer med en innskjerpet Handlingsregel, kan vi efter et tiår eller så bli sittende med en forringet papirformue og de samme dårlige veiene vi har nu. Men det skal innrømmes at det hadde vært lettere å ta til orde for mer pengebruk til infrastruktur hvis beslutninger om hva skal bygges og hvor hadde vært utelukkende basert på nøkterne kostnads-nytteanalyser. Det er de ikke; de er i høy grad politisk bestemt. Noen politikere drømmer om høyhastighetstog mellom Norges største byer, og vi er heller ikke ukjent med broer til ingenmannsland. Gitt at ikke politikerne kan fratas makten over hvor det bygges veier og jernbaner, er det kanskje ikke så galt likevel at oljepengene blir investert i utenlandske papirer som ikke kaster så meget av seg.

FORKLARING TIL TIDSREKKENE

Tidsrekkene er hentet fra Statistisk Sentralbyrå. «Sykepenger og uførepensjoner 1» er hentet fra serien «Statsregnskapet medregnet Folketrygden, etter programområde» og inneholder Folketrygdens utgifter til disse formål. Denne serien er nu avsluttet. «Sykepenger og uførepensjoner 2» er hentet fra serien «Offentlig forvaltning; inntekter og utgifter etter art, tid og statistikkvariabel». Denne begynner i 1995. De oppgaver som er tatt med her er uførepensjoner, sykepenger inklusive fødselspenger, attføringsstønader og arbeidsavklaringspenger. Beløpet er betydelig høyere enn i den forrige tidsrekken, men begge viser samme trend. «Samferdsel 1» er hentet fra serien «Statsregnskapet medregnet Folketrygden, etter programområde» og dekker samferdselsdepartementets utgifter til samferdselsinfrastruktur. Tall for 2009–10 er tatt fra Samferdselsdepartementets regnskap. «Samferdsel 2» er hentet fra serien «Offentlig forvaltning; inntekter og utgifter etter art, tid og statistikkvariabel» og dekker også kommunenes utgifter til samferdselsinfrastruktur samt bompengefinansierte prosjekter. Begge serier gir samme tall for forsvaret.

Figur

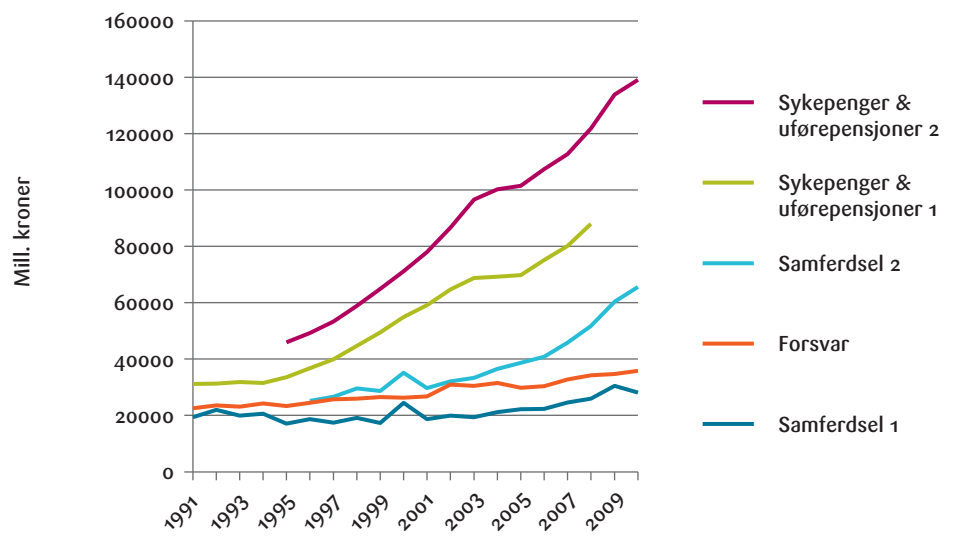

Regulering, prisdannelse og dominans

– svar til Tretteteig og Lilleborge, Samfunnsøkonomen nr. 4 2011

Lars Tretteteig, administrerende direktør i Synnøve Finden AS, og John Lilleborge, konsulent for samme selskap, påstår at jeg i min analyse av hvorvidt TINE har en i konkurranserettslig forstand dominerende stilling på det relevante markedet for hvitost (von der Fehr, 2010), *«både har feil premisser og trekker feil konklusjoner»*. Jeg kan ikke se at deres argumentasjon godtgjør denne påstanden.[1]

NILS-HENRIK MØRCH VON DER FEHR
Professor, Universitetet i Oslo

REGULATORISKE RAMMEBETINGELSER

Utgangspunktet for påstanden om *«feil premisser»* er min *«beskrivelse av rammebetingelsene»* som Tretteteig og Lilleborge *«ikke kjenner seg igjen i»*. Jeg beklager hvis jeg i min iver etter å forenkle for å fremheve de underliggende økonomiske mekanismer er kommet i skade for å bli upresis; slik sett er jeg takknemlig for Tretteteig og Lilleborges presisering av faktiske forhold (selv om noen av dem nok må betraktes som spissfindigheter). Men om ordvalget er et annet, avviker ikke deres beskrivelse av de reglene for det de omtaler som *«meierimarkedet»*, fra min.

Det har ingen hensikt å gå inn på alle de forhold som Tretteteig og Lilleborge tar opp, men jeg tillater meg allikevel å påpeke følgende:

- Det er ingen tvil om at TINE er største leverandør av meieriprodukter, at selskapet er pålagt offentlige oppgaver blant annet som markedsregulant, og at det er en viktig premissleverandør for landbruksmyndighetene; det gjør imidlertid ikke selskapet dominerende i konkurranserettslig forstand. Den nærmeste fortolkning av det konkurranserettslige dominansbegrepet i økonomisk fagsjargong er markedsmakt, nærmere bestemt evnen til å heve prisene signifikant over kostnadene.
- Hvorvidt man ønsker å se melkekvotene som et virkemiddel for å holde prisen på råmelk oppe (eller for å unngå *«overproduksjon»*), eller om man betrakter målprisen som det maksimum kvotemengdene kan omsettes til, er forsåvidt underordnet; poenget er at det er en nær sammenheng mellom det volum man kan få avsatt i markedet, og den pris man kan oppnå.
- Det er riktig at myndighetene ikke eksplisitt pålegger at målprisene skal nås, men det er ingen tvil om at det er forventet at markedsregulantene (inkl. TINE) etter beste evne søker å realisere disse. Som Tretteteig og Lilleborge påpeker, fastsettes målprisene *«som ledd i inntektsoppgjøret for bøndene»*, og det er naturligvis en forutsetning for at dette oppgjøret skal gi mening, at målprisene realiseres. Det har de da også i det alt vesentlige blitt.
- I og med at jordbruksoppgjøret nettopp er et inntektsoppgjør, der man avveier hensynet til bøndene mot hensynet til forbrukerne og skattebetalerne, ville det gi liten mening om bøndene skulle få ta ut gjennom ferdigvareprisene det de ikke fikk gjennom råvareprisene. Jordbruksavtalen bygger da

[1] *I mellomtiden er TINE frifunnet av Høyesterett for overtredelse av konkurranseloven og saken er således avsluttet. Spørsmålet om hvorvidt TINE hadde en dominerende stilling, var imidlertid ikke del av ankegrunnlaget, så for dette spørsmålet er lagmannsrettens dom fremdeles rettskraftig. Se forøvrig Sand (2011) for en gjennomgåelse av innholdet i og konsekvensene av Høyesteretts avgjørelse.*

også på forutsetninger om hvor store markedsinntekter bøndene kan forvente, enten den utbetalte prisen er å betrakte som råvareverdi eller eierutbytte fra ferdigvarevirksomheten fordelt i henhold til levert råvare (kfr. Tretteteig og Lilleborges figur).

- Det er ingen som er uenige i at TINE har betydelig handlingsrom til å fastsette prisene på enkeltprodukter, ihvertfall ikke jeg. Denne saken dreide seg imidlertid ikke om enkeltprodukter, men om (hvit)ost som sådan. Denne produktgruppen utgjør ikke bare en betydelig del av TINEs samlede omsetning, men er også underlagt direkte regulering gjennom prisutjevningsordningen og prisovervåkningen (på det aktuelle tidspunkt den såkalte Etterkontrollen). For gjennomsnittsprisen for gruppen sett under ett, som var den aktuelle størrelsen, er TINEs handlingsrom mellom de regulerte kostnader på den ene side og konkurransepresset fra import på den annen, beskjedent; det er, som det gjerne uttrykkes i miljøet, lite «luft» i reguleringene.

SYNNØVE FINDEN

Når det kommer til stykke, er det ikke det konkurranserettslige spørsmålet om TINEs dominans og evne til å heve prisene som er Tretteteig og Lilleborges ærend, men faren for at Synnøve Finden skal bli utsatt for en såkalt «marginskvis»: *«Med Tines markedsmakt bør samfunnsøkonomer heller være opptatt av den motsatte mekanismen, nemlig for lave marginer mellom ferdigvarepriser og råvareprisen fra Tine.»* Det var imidlertid ikke det dominansspørsmålet i TINE-saken dreide seg om.

Konkurransetilsynet hevdet, noe det fikk støtte for i lagmannsretten, at TINE var istand til å utnytte markedsmakt ved å heve prisene over kostnadene i den grad at det tilfredsstiller lovens krav til dominans. Tretteteig og Lilleborg står naturligvis fritt til å mene at *«det er... for høye råvarepriser og (tilhørende) for lave ferdigvarepriser som myndighetene må forhindre»*, og *«ikke den diametralt motsatte situasjon som von der Fehr forsøker å konstruere»*, men det siste var altså ikke noe jeg fant på; det var myndighetenes utgangspunkt for selve saken. Interessant nok ville Tretteteigs og Lilleborgs argumenter styrket TINEs posisjon; i min analyse og vitneforklaring henviste jeg til Synnøve Findens gjentatte påstander om at problemet med TINE ikke er for høye, men for lave marginer i videreforedlingsvirksomheten (disse påstandene har bl.a. vært fremsatt i forbindelse med rettssaker om fastsettelsen av korrekt råvarepris fra TINE til andre meierier). Jeg kjenner ikke de faktiske forhold godt nok til å vurdere om Synnøve Finden har rett (jeg har ingen vanskeligheter med å følge den prinsipielle argumentasjonen), men det var allikevel interessant i denne sammenheng at i den grad TINEs marginer og kostnader tidligere er satt under lupen, så er det fordi de er ansett å være for lave, ikke for høye.

REFERANSER

von der Fehr, Nils-Henrik M. (2010), TINE-saken – regulering, prisdannelse og dominans, Samfunnsøkonomen 124 (9), 13–24.

Sand, Jan Yngve (2011), TINE-saken: Blir det lettere å være dominerende aktør nå?, Samfunnsøkonomen 125 (6), 16–21.

Tretteteig, Lars og John Lilleborge (2011), Om dominans, regulering og prisdannelse i meierimarkedet, Samfunnsøkonomen 125 (4), 4–8.

Et stort antall norske økonomer publiserer i høyt anerkjente internasjonale tidsskrift. Disse artiklene omhandler viktige økonomiske spørsmål og øker forståelsen av økonomiske sammenhenger. Derfor har de betydning for offentlig debatt, økonomisk politikk, samt videre forskning. Artiklene i seg selv får som oftest liten oppmerksomhet og dette vil Samfunnsøkonomen gjøre noe med ved å presentere en artikkel i hvert nummer. Forfatterne beskriver kortfattet hvilken økonomisk problemstilling artikkelen omhandler, argumenterer for hvorfor den er viktig, og presenterer konkrete resultater i artikkelen ■

Kjærligheten og den nordiske modellen

KJELL ERIK LOMMERUD
Professor, Universitetet i Bergen

Vi lever i et norsk samfunn med stor grad av omfordeling og likhet, målt opp mot de fleste andre samfunn. Tradisjonelt har økonomer fokusert på en avveining mellom produksjon og effektivitet på den ene siden og økonomisk utjevning på den andre. Likhet er noe vi gjerne ønsker oss, men det kommer til en pris av mindre produksjon og vekst. En del skandinaviske økonomer har i løpet av de siste tyve årene understreket at det ikke alltid finnes en slik konflikt: Utjevning gjør en del typer arbeidskraft dyr, og det blir et press mot mer utdanning og teknologisk endring. De siste årene har slike idéer nesten blitt overkommunisert – det kan jo fremdeles tenkes at økonomiske insentiver har noe med dynamikk og vekstkraft å gjøre. Med dette forbeholdet: Det kan tenkes at likhet har positive virkninger på et samfunnet, overraskende i forhold til det en ville finne i lærebøker i økonomi fra syttitallet. Sammen med Kai Konrad, fra Max Planck instituttet for skatterett og offentlig økonomi, har jeg skrevet en teoretisk artikkel som undersøker om økonomisk utjevning kan ha enda en uventet fordel – nemlig på arenaen til kjærligheten og dannelsen av familier. Kan det tenkes at utjevning gjør det mindre viktig for de velstående å gifte seg med andre med tilsvarende formue og inntekt? Bedrer det kjærlighetens kår? Og kan dette i sin tur ha positive effekter på en økonomis virkemåte?

Først må vi lage en modell for pardannelse. Vi beskriver folk ved to egenskaper. Den første er «rangert», det vil si at alle er enige om at mer er bedre. Dette kan for eksempel være inntektsgenererende evne. Den andre er «ikke-rangert»: folk er forskjellige, men det er smaksforskjeller om hva som er bra eller dårlig. Tenk på denne egenskap som 'personlighet'. Folk ønsker seg i utgangspunktet en god følelsesmessig match med en person med kompatibel personlighet – og med mye penger. (I tekniske termer er dette en modell hvor mennesker karakteriseres både av vertikal og horisontal differensiering.) Hvis søking var kostnadsfritt ville vi fått en pardannelse hvor folk giftet seg med andre med tilsvarende inntekt som seg selv og hvor personlighet var godt matchet. Men vi antar at søking er kostnadsfylt – for enkelhets skyld ser vi for oss at folk bare blir presentert for én mulig partner. Mange må da kompromisse – en kan velge si ja til en kandidat med høy inntekt men halvdårlig personlighetsmatch, eller velge å leve alene framfor å akseptere en god følelsemessig match som innebærer å gifte seg ned økonomisk. Vi innfører så en omfordelende inntektsskatt. Omfordeling gjør at inntektsgenererende evne blir mindre viktig for en som søker make – en vil derfor lettere si ja til en god følelsesmessig match med en partner med beskjeden inntekt. Færre vil også velge å leve alene. Så langt ser grunnintuisjonen

om at omfordeling er bra for kjærligheten ut til å bli bekreftet.

Men er det virkelig sant at folk lever i mindre lykkelige parforhold i samfunn med stor ulikhet? Modellen utvides nå med at det introduseres noe vi kaller matching-institusjoner. I første utgave av modellen kunne man møte folk fra alle inntektsklasser. Slik er det knappest i virkeligheten. I november 2007 hadde for eksempel VG en stort oppslått artikkelserie om hvordan barna til de rike finner hverandre, ved valg av skoler, valg av idrett, til og med ved institusjoner som ligner svært på tidligere tiders debutantball. Matching-institusjonene i et samfunn kan enten være slik at det øker sannsynligheten for å møte en partner med samme økonomiske forhold som deg selv – eller slik at det blir mer sannsynlig å møte folk med samme interesser og livsanskuelse som deg selv. Anta at samfunn med mye ulikhet utvikler institusjoner som gjør at ungdom nesten aldri møter hverandre på tvers av klasseskillelinjer. Denne typen institusjoner og omfordelende skatt er komplementære. Det vil si at inntekts-matching reduserer problemet med at folk må kompromisse mellom penger og kjærlighet; de som de treffer, kommer fra samme økonomiske bakgrunn som dem selv, da kan en konsentrere seg om å finne en god følelsesmessig match. Johannes og Victoria fra Knut Hamsuns roman vil aldri treffes. Husk at det er søkekostnader som skaper problemer for pardannelsen i denne modellen– inntektsmatching gjør at en i et gitt søk med større sannsynlighet treffer noen fra sin egen økonomiske klasse uten at det forverrer muligheten til å finne en god følelsesmessig match. Omfordelende beskatning blir mindre viktig, siden det problemet som skal løses i seg selv er mindre.

Den empiriske prediksjonen av modellen blir da ikke at folk der det er store forskjeller blir ulykkelig gift eller går ensomme gjennom livet i samfunn med stor ulikhet. Snarere venter vi at ulikhetssamfunnene i større grad utvikler institusjoner som skjermer de rikes barn fra å treffe fattigere partnere. Graden av homogami – som betyr at man gifter seg med folk som er lik seg selv – ser ut til å være større i forskjellsland i Latinamerika enn i Skandinavia, selv om det selvfølgelig kan være mange grunner til det. For USA sin del gikk graden av utdanningsmessig homogami ned i de første tiårene etter annen verdenskrig, men økte igjen fra 70-tallet, samtidig med at de økonomiske forskjellene tok til å øke markant. Det var spesielt sannsynligheten for at noen i de svakeste økonomiske gruppene giftet seg oppover som gikk ned.

Men er dette et problem økonomer trenger å beskjeftige seg med? Den argentinsk-amerikanske økonomen Raquel Fernandez har pekt på at i mange land kreves det at en familie har betydelige ressurser for at barna skal få en skikkelig utdannelse. Med stor grad av homogami vil de økonomiske ressursene konsentreres på få hender. Og et fåtall barn får god utdanning. Med omfordeling kan det åpnes opp for flere kjærlighetsekteskap på tvers av klasseskiller, de økonomiske ressursene blir spredd på flere, flere barn får utdannelse, den økonomiske utviklingen styrkes. Igjen er vi der at økt likhet og omfordeling kan gavne økonomisk utvikling, men denne gangen kanskje gjennom en uventet kanal.

Kai A. Konrad og Kjell Erik Lommerud, "Love and Taxes – and Matching Institutions", Canadian Journal of Economics, volum 43, 2010, side 919-940.

Samfunnsøkonomene takker alle som har sendt inn sin e-post adresse!

Er du usikker på om vi har din e-postadresse?
Kontakt oss på: **post@samfunnsøkonomene.no**

ØYVIND N. AAS
Doktorgradsstipendiat, Handelshøyskolen BI
DRAGO BERGHOLT
Doktorgradsstipendiat, Handelshøyskolen BI

Sammendrag av 26th European Economic Association and 65th Econometric Society European Meeting (EEA-ESEM)

Et av årets høydepunkter for norske samfunnsøkonomer var EEA-ESEM konferansen som gikk av stabelen i Oslo 25–29. august. Dette er den største samfunnsøkonomiske konferansen i Europa, og det er første gang den ble arrangert på norsk jord. Forskere fra store deler av verden deltok, inkludert fjorårets Nobelprisvinnere Peter A. Diamond (Massachusetts Institute of Technology), Dale T. Mortensen (Northwestern University) og Christopher Pissarides (London School of Economics). Institutt for samfunnsøkonomi ved Universitetet i Oslo var ansvarlig arrangør, Asbjørn Rødseth (Universitetet i Oslo) ledet den lokale arrangørkomiteen og Espen R. Moen (Handelshøyskolen BI) var leder for den faglige komiteen. I denne artikkelen oppsummerer vi noen av høydepunktene på konferansen. Først presenterer vi litt data på innsendte artikler, deltagerland og fordelingen mellom ulike fagfelt. Deretter oppsummeres plenumsforedragene, og vi redegjør nærmere på et par utvalgte foredrag.

DESKRIPTIV STATISTIKK

Vi ser først på generell statistikk av interesse. Totalt innsendte artikler for EEA var 1744, hvorav 802 ble godkjent. Dette gir en aksepteringsrate på 46 %. For ESEM var det 1174 innsendte artikler, 731 ble godkjent. Aksepteringsraten blir 62,3 %.

Figur 1 gir en oversikt over antall artikler og antall artikler per innbygger (normalisert) fra utvalgte land. Naturlig nok kom mange bidrag fra institusjoner i store europeiske nasjoner og fra USA. Norge var det best representerte landet i Skandinavia. Korrigerer man for folketall var Norge, Sveits og Nederland best representert.

Figur 1. *Antall artikler presentert i de 14 største landene. Merk: Søylen Andre inneholder de resterende 41 nasjoner. Søylen NA viser antall artikler hvor opprinnelsesland ikke er oppgitt. Indeksen er utregnet på følgene måte: Antall artikler er vektet i forhold til folketall, så normalisert med Norge (landet med flest artikler per innbyggere) som referansepunkt.*

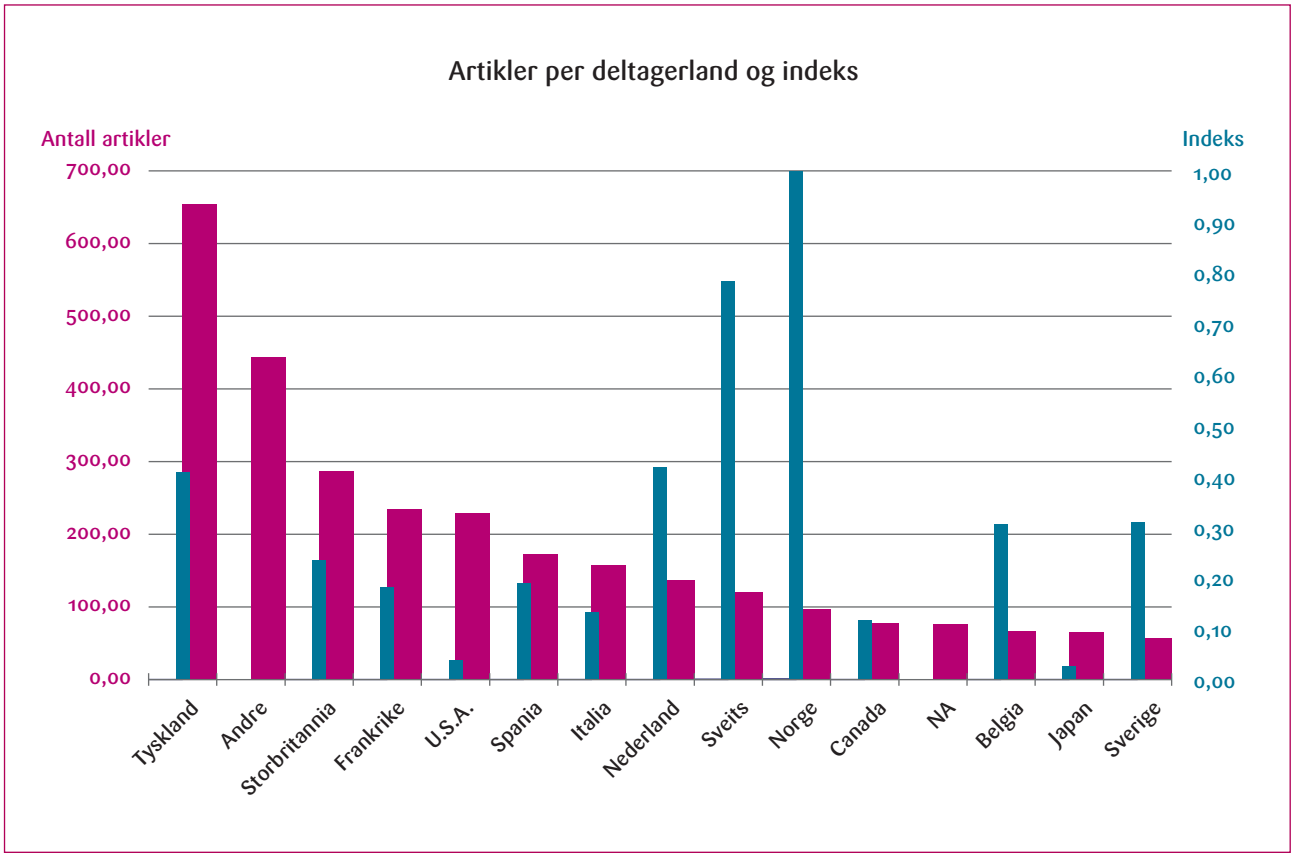

Kilde: EEA – ESEM rapport

Figur 2 viser fordelingen av artikler mellom de ulike fagretningene. Samlekategorien kortsiktig makroøkonomi, pengepolitikk og konjunkturer er størst (16 %), etterfulgt av anvendt og teoretisk økonometri (15 %). Økonomisk vekst, internasjonal handel og FoU er på tredje plass (11 %).

PLENUMSSESJONENE

I tillegg til innsendte og inviterte sesjoner ble det også avholdt seks plenumsforelesninger. Susan Athey (Harvard University) holdt Fisher-Schultz-forelesningen. Hun fokuserte blant annet på hvordan økonomisk teori og eksperimenter blir brukt av bedrifter som Microsoft og Google på internett plattformene deres. Spesielt bruken av industriell økonomi og konsumentadferd i markedsføring, og auksjonsteori og markedsdesign i markedet for søkeord. Hal Varian (Massachusetts Institute of Technology) har i en årrekke jobbet med Google og utviklet optimal auksjonsdesign for å selge reklameplass på søkeord. Hver gang vi «googler» noe av interesse blir det gjennomført en auksjon. Den enorme datamengden og raske responstiden gir bedriftene mulighet til mer utstrakt bruk av eksperimenter enn tidligere. Marshall-forelesningen ble holdt av Randall Wright (University of Pennsylvania). Han diskuterte mikrofundamentet for prisrigiditeten som antas i makromodeller og pengepolitikk. Daron Acemoglu (Massachusetts Institute of Technology) ga Laffont-forelesningen hvor temaet var utviklingen av sosiale normer. Vi presenterer Marshall- og Laffont-forelesningene i mer detalj senere. Schumpeter-forelesningen ble holdt av Per Krusell (Institute for International Economic Studies). Han benyttet en dynamisk stokastisk generell likevektsmodell (DSGE)

Figur 2. *Andel av artikler innenfor de forskjellige fagfeltene. Merk: Fordelingen er basert på det offisielle programmet. Inndelingen er naturlig nok grov og kun ment å gi et tentativt bilde. Figuren rangerer fagfeltene etter antall presentasjoner. Makro er størst og adferdsøkonomi er minst. Annet er en salderingspost.*

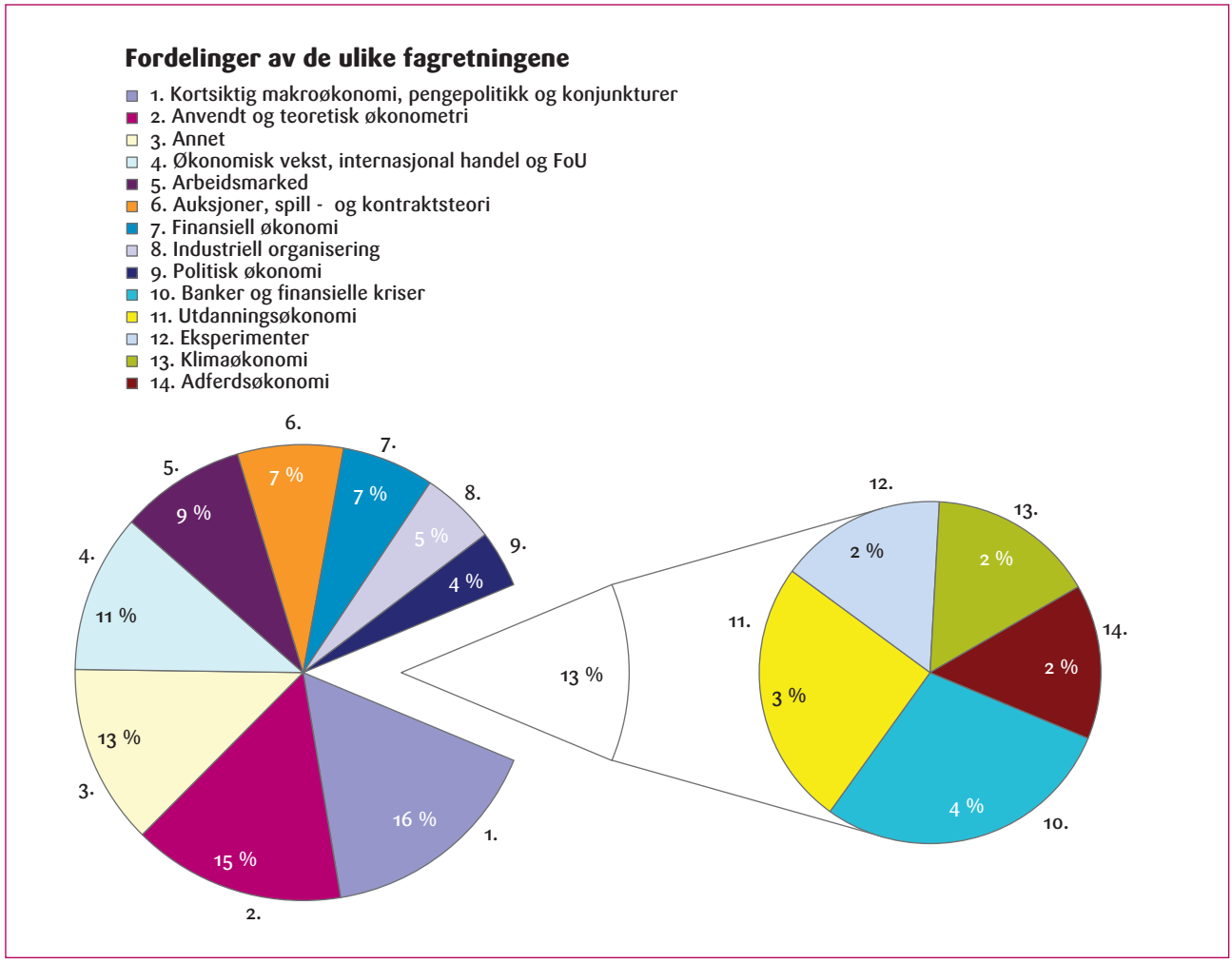

Kilde: EEA – ESEM rapport

til å argumentere for at stater som tjener mye på internasjonale klimaavtaler ønsker innføringene av slike avtaler velkommen. I tillegg ble ESEMs presidenttale gitt av Bengt Holmström (Massachusetts Institute of Technology). Han fokuserte på informasjonsasymmetri i kredittmarkeder, og hvordan en viss grad av uvitenhet kan være bedre enn full informasjon for banker. I EEAs presidenttale fokuserte Christopher Pissarides på hvordan reguleringer og arbeidsmarkedsfriksjoner påvirker arbeidsledigheten i de forskjellige sektorene i den europeiske økonomien.

NOBELFOREDRAGET

Det ble avholdt en egen Nobelforelesning, ledet av Espen R. Moen, hvor Nobelprisvinnerne for 2010 Peter A. Diamond, Dale T. Mortensen og Christopher Pissarides deltok. Nobelprisvinnerne ble tildelt prisen for deres analyse av markeder med søkefriksjoner.

De fleste transaksjoner som skjer til daglig inneholder forskjellig typer friksjoner. Kjøpere kan ha problemer med å finne varer de liker eller som har ønsket kvalitet, og selgere kan ha problemer med å finne kjøpere til produktene de tilbyr. Det finnes simpelthen ikke et sentralisert marked hvor kjøpere og selgere møtes og handler til én pris, som antatt i klassisk mikroøkonomi. En kjøper som ønsker den

«beste» prisen må oppsøke forskjellige selgere, en prosess George J. Stigler kalte søk (Stigler, 1961). Søkefriksjoner kan ta mange former og ha forskjellige kilder. Eksempelvis arbeider- og firmaheterogenitet, imperfekt informasjon og transportkostnader. Søketeori tilbyr et rammeverk for analyse av disse friksjonene (Rogerson et al., 2005).

Et meget kjent resultat i søketeori er Diamond-paradokset. Dette resultatet viser at introduksjonen av selv en bitteliten søkekostnad for konsumentene kan endre likevekten drastisk. Anta at det er to identiske bedrifter, A og B som tilbyr et homogent produkt og konkurrerer i priser. Resultatet vil som kjent bli Bertrand-løsningen, altså pris er lik marginalkostnad. La oss nå introdusere følgende søkefriksjon: Kunden kjenner distribusjonen av prisene, men ikke den nøyaktige prisen i bedrift A eller B. Hun må besøke den aktuelle bedriften for å lære prisen. Hvis hun vil lære begge prisene må hun besøke begge bedriftene. La oss anta at det koster $\varepsilon > 0$ å lære begge prisene. Hva vil da likevekten bli? Når kunden står i bedrift A og observerer prisen vet bedrift A at det koster $\varepsilon > 0$ å lære prisen til B. Dermed vil A tilby en pris som er lik marginalkostnad pluss ε. Men, hvis bedrift A tilbyr denne prisen vil bedrift B tilby pris lik marginalkostnad pluss 2ε. Denne prosessen fortsetter helt til monopolprisen nås. Dette er den eneste stabile likevekten. Resultatet holder uavhengig av antall bedrifter. Diamond-paradokset er at selv en ε søkekostnad drastisk endrer likevekten fra frikonkurranseprisen til monopolprisen (Diamond, 1971).

Veien videre for søketeori var tema for forelesningen. Det å anvende søketeori i for eksempel modelleringen av boligmarkeder, kredittmarkeder eller som fundament i pengepolitiske modeller, kan være av både akademisk og praktisk interesse. Søkefriksjoner kombinert med agentproblemer, typisk kjent fra kontraktsteori, ble trukket frem som en spennende forskningsfront innen søketeori.

MARSHALL-FORELESNINGEN AV RANDALL WRIGHT: PRISRIGIDITET OG PENGEPOLITIKK

En empirisk observasjon av stor betydning for pengepolitikken er at noen bedrifter ikke tilpasser utsalgsprisen når det skjer endringer i det aggregerte prisnivået. Fenomenet kalles prisrigiditet. Antagelser om denne prisrigiditeten legges til grunn for sentralbankers pengepolitiske analyser. Derfor er det kritisk å forstå prissettingsmekanismen. Randall Wright presenterte et svært interessant bidrag til debatten.

Problemstillingen kan aktualiseres med henvisning til det ny-keynesianske paradigmet, som etter hvert har fått en ledende rolle i moderne makroøkonomi. Ny-keynesianske modeller kjennetegnes ved at de, i motsetning til «Real Business Cycles»-modeller (makroøkonomiske modeller uten friksjoner), inneholder en eller annen form for prisrigiditet. Rigiditeten kan for eksempel tolkes som et resultat av begrenset evne til å endre priser (Calvo-prising), eller kostnader knyttet til prisendring (menykostnader). Felles for disse måtene å modellere prisrigiditet er at den fremstår som en eksogen egenskap ved miljøet aktørene opererer i. Resultatet er at bedrifter ikke har mulighet til å justere utsalgsprisen løpende i forhold til den kontinuerlige utviklingen i aggregert prisnivå. Nettopp dette har vært argumentet for at sentralbanken burde korrigere markedet ved hjelp av pengepolitikken.

Wright et al. (2011) foreslår en alternativ forståelse av prisrigiditet. De tar utgangspunkt i Burdett og Judds (1983) klassiske argument om at priser, på grunn av søkekostnader for konsumentene i jakten på beste pris, er fordelt over et intervall i likevekt. Prisene varierer på tvers av bedrifter, men forventet profitt er den samme. Dette poenget bruker Wright et al. i et makroøkonomisk rammeverk. Bedrifter med høy pris forventer riktignok å tjene mye per vare, men høyere pris gir færre salg. Bedrifter med lav pris (altså for lave priser i det ny-keynesianske paradigmet) forventer derimot å tjene lite per vare, men dette tas igjen på grunn av stort kvantum. Eksakt hvor prisen til den enkelte bedrift befinner seg i den aggregerte prisfordelingen er ikke viktig, fordi forventet profitt er den samme innad i støtten til fordelingen uansett (prisene som maksimerer forventet profitt). Pengepolitikk vil flytte fordelingen, men kun bedrifter som faller utenfor støtten endrer egen utsalgspris. Resultatet er en likevekt der mange bedrifter holder prisen fast på tross av kontinuerlige endringer i det aggregerte prisnivået. Sammenlignet med ny-keynesianske modeller tar altså prisrigiditeten en helt annen form. Mens nominell rigiditet er forårsaket av begrenset *evne* til å endre priser i det ny-keynesianske paradigmet, skyldes den ganske enkelt begrenset *vilje* i Wright et al.s modell.

Dette har store makroøkonomiske implikasjoner fordi prisrigiditet ikke lenger motiverer pengepolitikken på samme måte. Dersom sentralbanken øker pengemengden flyttes bare prisfordelingen, reelle allokeringer blir som før. Slik sett er penger nøytrale. Konklusjonen til forfatterne er at sentralbanken ikke kan stimulere kortsiktig økonomisk opptur ved hjelp av pengepressen, like lite som den kan motvirke resesjoner. Vi synes innfallsvinkelen er

interessant fordi modellen deres ser ut til å generere en likevekt som ligner den i ny-keynesianske modeller, men med helt andre implikasjoner.

En avsluttende kommentar er på sin plass: Selv om Wright et al. foreslår at penger er nøytrale, viser de ikke at penger er supernøytrale (selv om penge*mengden* er nøytral har pengemengde*veksten* reelle allokeringseffekter). Dermed er ikke artikkelen et argument for at sentralbanker ikke kan skape en realvekst ved å trykke penger. Alt forfatterne viser er at observert prisrigiditet ikke er ensbetydende med Calvo-priser eller menykostnader, og dette åpner for diskusjon rundt pengepolitikken som foreslås i de ny-keynesianske modellene. Vi oppfatter bidraget til Wright et al. som et viktig innspill i debatten om pengenes rolle i makroøkonomisk modellering.

LAFFONT-FORELESNINGEN AV DARON ACEMOGLU: HISTORIE, FORVENTNINGER OG LEDERSKAP

> *«Many economic, political and social situations are characterized by multiple self-reinforcing patterns of behavior – social norms for short – with sharply different implications. The sense in which these reinforcing patterns of behavior correspond to social norms is that they specify the expected behavior from agents who then find it beneficial to conform to that expectation.»*
>
> (Acemoglu og Jackson 2011, s. 1)

Sosiale normer har historisk sett fått lite oppmerksomhet i økonomifaget. Acemoglu og Jackson (2011) studerer normers dynamikk (etablering og utvikling) i et spillteoretisk rammeverk. Mer konkret studeres utviklingen av den sosiale normen *samarbeid* over tid. Ved hjelp av overlappende generasjoner og et koordineringsspill karakteriseres nødvendige og tilstrekkelige betingelser for at likevektstrategiene kun er drevet av historien, noe som fører til en sosial norm preget av mye eller lite samarbeid. Videre tillater de at historien kan endres av prominente agenter, synlige for alle, som kan bruke sin unike posisjon til å påvirke forventningene til de andre agentene og vri sosiale normer. I likevekter som i mindre grad er drevet av historien er det en tendens til at et samfunn preget av mye (lite) samarbeid konvergerer mot mindre (mer) samarbeid, kalt «hjemfall».

Forfatterne introduserer tre elementer av usikkerhet: (1) Eksogent bestemte agenter som, uavhengig av historiens gang, har en tilhørighet til mye eller lite samarbeid. (2) Signalene som sendes fra en generasjon til den neste er preget av støy, slik at dagens generasjon er usikker på hvilke strategier som ble spilt i forrige periode. (3) En liten gruppe agenter er prominente. Det vil si, deres handlinger observeres uten usikkerhet. Denne spesielle egenskapen gjør at de kan ta en lederrolle og endre utviklingen av normer i samfunnet.

Vi velger å illustrere intuisjonen i modellen ved hjelp av det arabiske opprøret. Dette er et åpenbart forenklet, men like fullt dagsaktuelt eksempel.

I Tunisia, Egypt og Libya finnes det forskjellig typer innbyggere. De fleste er vanlige, lovlydige borgere som godtar den herskende norm i frykt for sitt eget liv, selv om et alternativt samfunn med demokrati og ytringsfrihet åpenbart er å foretrekke. En naturlig årsak til dette er de fryktlige konsekvensene ett *avvik* forventes å gi. En vanlig borger tar hensyn til hva naboen gjorde i går, gjør i dag og hva naboen forventes å gjøre i morgen. Siden ingen vanlige borgere demonstrerte i går forventes det ikke at noen skal demonstrere i morgen, og derfor velger ingen å demonstrere i dag heller. Dette blir en selvoppfyllende profeti, der ingen vanlige borgere demonstrerer.

Det er alltid en liten andel av befolkningen som demonstrerer likevel. La oss kalle disse for opposisjonelle. Opposisjonelle demonstrerer uansett om naboen gjorde det i går, i dag eller lurer på om han skal gjøre det i morgen. De er rett og slett opposisjonelle av natur, og bryter dermed normen. Uheldigvis for disse er de ikke mange nok, så den herskende norm består. I mangel av prominente agenter vil tilstrekkelig mange opposisjonelle kunne påvirke samfunnet.

17. desember i fjor kunne vi lese i avisen om en borger som åpenbart hadde fått nok. En kjøpmann tok det drastiske steget å tenne på seg selv midt i gaten i protest mot korrupsjon og undertrykkelse fra politiet. I motsetning til de opposisjonelles handlinger fikk denne hendelsen stor oppmerksomhet i den arabiske verdenen. Det var et klart signal til alle borgerne om at grensen var nådd. Kjøpmannen var med andre ord en prominent agent. I etterkant kan denne handlingen tolkes som et sjokk i forhold til den regjerende norm. Vi kjenner alle resten av historien. Sett i lys av modellen til Acemoglu og Jackson ser vi at prominente agenter kan ha stor påvirking på normen i samfunnet.

En kommentar er på sin plass. Det mulig å vri eksemplet slik at det også passer til et samfunn preget av ro og orden

hvor et negativt sjokk fører til en forverring av status quo. Et eksempel på dette kan være Irak etter invasjonen. Den arabiske våren illustrerer like fullt hvordan sosiale normer skapes og opprettholdes over tid, og hvordan sosiale sjokk kan endre status quo i et samfunn. Vi mener at Acemoglu og Jackson elegant belyser et interessant og komplekst samfunnsspørsmål ved hjelp av en relativt enkel modell.

NOEN AVSLUTTENDE ORD

Samfunnsøkonomisk institutt ved den lokale programkomiteen har gjort en meget god jobb. Alle vi har snakket med melder om et godt arrangement i hyggelige omgivelser. Konferansemiddagen i operaen var et sosialt og nettverksbyggende høydepunkt. Den faglige komiteen satte sammen et program med høyt akademisk nivå og stor bredde. UiO kan være stolte av arrangementet, og vi håper det ikke går 200 år til neste gang en stor, internasjonal økonomikonferanse går av stabelen i Norge.

REFERANSER

Acemoglu, D., and Jackson, M.O. (2011) History, Expectations, and Leadership in the Evolution of Cooperation, Working paper.

Burdett, K. og K. L. Judd (1983) Equilibrium Price Dispersion, *Econometrica* Vol. 51 (4), 955–969.

Diamond, P. (1971) A Model of Price Adjustment, *Journal of Economic Theory,* Vol. 3 (2), 156–168.

Rogerson, R., Shimer, R., og Wright, R. (2005) Seach-Theoretic Models of the Labor Market: A Survey, *Journal of Economic Literature,* Vol. 43 (4), 959–988.

Stigler, G.J. (1961) The Economics of Information, *The Journal of Political Economy,* Vol 69 (3), 213–225.

Wright, R., A. Head, L. Q. Liu og G. Menzio (2011) Equilibrium Price Dispersion and Rigidity: A New Monetarist Approach, Working paper.

UNIVERSITETET FOR MILJØ- OG BIOVITENSKAP

Universitetet for miljø- og biovitenskap (UMB) deltar i den internasjonale kunnskapsutviklingen om verdens naturressurser, og har kompetanse som bidrar til å sikre dagens og fremtidens livsgrunnlag. UMB har konsentrert utdanning og forskning om biologi og bio-produksjon, natur og miljø, utviklingsstudier, ressursforvaltning, økonomi, samfunnsvitenskap og teknologi.
UMB har 3800 studenter, 400 doktorgradsstudenter og 1050 ansatte med en årlig omsetning på nær 1 mrd. kroner.
UMB ligger i Ås kommune, ca 30 minutter sør for Oslo. Mer informasjon på www.umb.no

Institutt for landskapsplanlegging søker etter økonom til faggruppen for eiendomsutvikling

Professor/førsteamanuensis i eiendomsutvikling

Institutt for landskapsplanlegging har ansvar for forskning og utdanning innen eiendom, by- og regionplanlegging og landskapsarkitektur. Aktiviteten er rettet mot ulike typer av utvikling, planlegging og prosjektering av eiendommer, arealer og landskap. Fagmiljøet er tverrfaglig sammensatt, offensivt og nyskapende. Instituttet har 500 studenter og 50 fast vitenskapelige ansatte. Mer informasjon om instituttet på http://www.umb.no/ilp. Det er utarbeidet en betenkning.

Fullstendig beskrivelse av stillingen finnes på www.umb.no/stillinger

Jobbnorge.no

ARTIKKEL

KJELL ARNE BREKKE
Professor, Universitetet i Oslo
SNORRE KVERNDOKK
Seniorforsker, Frischsenteret

Skaper velferdsstaten større sosiale helseforskjeller?

Mange empiriske studier har de siste 15 årene vist at de sosiale helseulikhetene er minst like store i Norden som i andre europeiske land, ja kanskje større. Disse resultatene har kommet som en overraskelse på oss da den nordiske velferdsmodellen med gratis utdanning, sterkt subsidierte helsetjenester og jevnere inntekstfordeling skulle tilsi lavere sosiale helseforskjeller. I denne artikkelen argumenterer vi for at nettopp den jevnere inntektsfordelingen kan være årsaken til at de empiriske målene som brukes gir større ulikhet i de nordiske land. Målene har en stor svakhet, nemlig at en utjevning av inntekten blir rapportert som større helseulikhet.

De siste årene har flere sammenlignende studier funnet at nordiske land ikke har mindre sosiale helseulikheter enn andre land i Europa hvor velferdsstaten er dårligere utbygd. Noen finner faktisk at de sosiale helseulikhetene er større i Norden, dvs. helseuliketene mellom ulike sosioøkonomiske grupper er større i Norden enn i andre Europeiske land. Samtidig har det vært rapportert om økende helseulikhet i Norge. Dette var overraskende konklusjoner for oss her oppe, og er nok en årsak til at de sosiale forskjellene i helse ble satt høyere på den politiske agendaen i Norge gjennom Folkehelsemeldinga (St.meld. nr. 16, 2002–2003), og gjennom en nasjonal strategi mot sosial ulikhet i helse (St.meld. nr. 20, 2006–2007). Man er opptatt av å redusere urettferdige helseulikheter og hvis det er sosiale forhold som er årsaken til dem, betraktes dette ofte som urettferdig.

Men viser egentlig studiene at det er større sosial helseulikhet i Norden enn i andre land i Europa, og kan de mest brukte målene på sosial helseulikhet si noe om endringene over tid? Vi mener at de ikke kan det. Målene som brukes er såkalte bivariate mål på sosial helseulikhet, for eksempel oddsrater[1]. De ulike målene diskuteres nærmere senere. Vi mener slike bivariate mål er dårlig egnet til å sammenligne sosial helseulikhet over tid og mellom land, og de rapporterte forskjellene og endringene kan like gjerne skyldes forskjeller i inntektsfordeling. Det at man lykkes med inntektsfordelingspolitikken kan føre til at det rapporteres større sosiale ulikhet i helse selv om helsen i befolkningen er den samme som før.

[1] *En typisk oddsrate er dødeligheten til de 10% rikeste delt på dødeligheten til de 10% fattigste.*

Før vi forklarer nærmere hva vi mener vil vi gjerne presisere hva vi ikke bestrider. Lav utdanning, lav inntekt og formue er ofte kjennetegn på folk med dårlig helse. Korrelasjonen mellom sosioøkonomisk status og helse er dokumentert i mange empiriske studier i epidemiologi, sosialmedisin, sosiologi og økonomi (se for eksempel Smith, 1999; Wagstaff and van Doorslaer, 2000; Deaton, 2003; Subramanian and Kawachi, 2004; Marmot, 2004; Marmot and Wilkinson, 2006.) Det snakkes om en sosial gradient i helse hvor de som står lavest på rangstigen målt ved ulike sosioøkonomiske indikatorer har dårligst helse, mens de som er høyest på rangstigen har best helse. Vi bestrider ikke denne sammenhengen som en finner i alle land og langt tilbake i tid. For Norge fant Eilert Sundt en slik sammenheng for ca 150 år siden. Det vi bestrider er at målene som brukes er egnet til å dokumentere forskjeller mellom land og endringer over tid.

Det finnes mange studier som nettopp bruker slike bivariate mål til sammenligner av sosial helseulikhet mellom land og over tid. Mackenbach (2003) hevder for eksempel at den sosiale gradienten blir brattere over tid, men vi skal fokusere mer på sammenligninger mellom land. Et voksende antall studier hevder å finne at sosial helseulikhet er minst like sterk i Norden som i resten av Europa. (for eksempel Mackenbach et al. 1997; van Doorslaer and Koolman, 2004; Lynch et al. 2001; Kunst et al., 2005; Eikemo et al. 2008; Mackenbach et al. 2008). Selv om inntekt, tilgang til utdannelse og helsetjenester er likere fordelt i disse landene, finner mange studier at den sosiale helseulikheten er størst i Norden. Dette refereres av og til som velferdsstatens helseulikhetsparadoks (Brekke m.fl., 2011).

Vi har ingen nye data eller empiriske undersøkelser å legge til grunn når vi hevder at den påståtte forskjellen mellom Norden og resten av Europa ikke er dokumentert. Vi kan derfor ikke si noe om forskjellen i helseulikhet mellom Norden og Europa. Kanskje er det større sosial helseulikhet i Norge enn i Spania, kanskje ikke. Det eneste vi kan si med sikkerhet er at de målene som brukes er uegnet til å svare på spørsmålet.

LITT OM ULIKHETSMÅLENE

Sosiale ulikhetsmål prøver å gi et anslag på hvordan helse varierer med sosioøkonomiske variable som inntekt, utdanning og klasse. Det finnes flere ulike mål for sosial helseulikhet. Felles for dem alle er at de avhenger av to variable; en helsevariabel og en sosioøkonomisk variabel som for eksempel inntekt eller utdanningsnivå. De kalles bivariate mål i motsetning til univariate mål som kun ser på fordelingen i en variabel som for eksempel inntekt. Univarate mål måler en annen type helseulikhet da de ikke bruker opplysninger om sosioøkonomisk status og derfor heller ikke kan si noe om ulikhet i helse mellom ulike sosioøkonomiske grupper.[2]

Det enkleste bivariate målet er en *korrelasjonsindeks* som viser samvariasjonen eller korrelasjonen mellom for eksempel inntekt og helse. En høy samvariasjon betyr at de rike har bedre helse enn de fattige, og jo høyere korrelasjonen er jo mer utpreget vil dette være. Som nevnt over kan dette illustreres ved hjelp av en sosial gradient, se for eksempel Marmot (2004).

Et annet utbredt mål er rater som for eksempel *odds rater*. Disse brukes ofte i samfunnsmedisinsk litteratur og sammenligner helsen til de 10 % rikeste med de 10 % fattigste. En odds rate som har en høyere verdi enn 1 viser at helsen er skjevt fordelt i favør av de rikeste, se for eksempel Mackenbach et al. (1997, 2008).

I økonomiske studier av sosial helseulikhet er *konsentrasjonsindeksen* det mest populære målet (se for eksempel van Doorslaer and Koolman, 2004). Ser vi på en befolkning bestående av n individer, der individ i har inntektsrang λ_i (den rikeste er 1) og helse h_i, kan konsentrasjonsindeksen kan skrives som

$$C = 1 - \frac{\sum_{i=1}^{n} (2\lambda_i - 1)h_i}{n^2 \mu}$$

hvor μ er gjennomsnittlig helse. Grafisk kan vi framstille konsentrasjonsindeksen ved å lage en figur der akkumulert helse er på y-aksen og inntektsrang (fra fattig til rik) på x-aksen, se Figur 1. Figuren skaleres slik at begge aksene går fra 0 til 1 og der 45-graderslinjen svarer til at alle har lik helse. Konsentrasjonsindeksen er da 2 ganger arealet av området mellom den faktiske kurven og 45-graderslinjen.

PROBLEMET MED MÅLENE

For å gi en indikasjon på problemet med de bivariate målene, la oss først tenke på måling av inntektsulikhet. Vi trenger data for individuell inntekt for et tilstrekkelig stort og representativt utvalg av befolkningen for å måle

[2] *For en analyse av univariate mål, se for eksempel Norheim (2010) som diskuterer mål basert på Gini-indeksen.*

Figur 1: *Konsentrasjonskurven og konsentrasjonsindeksen*

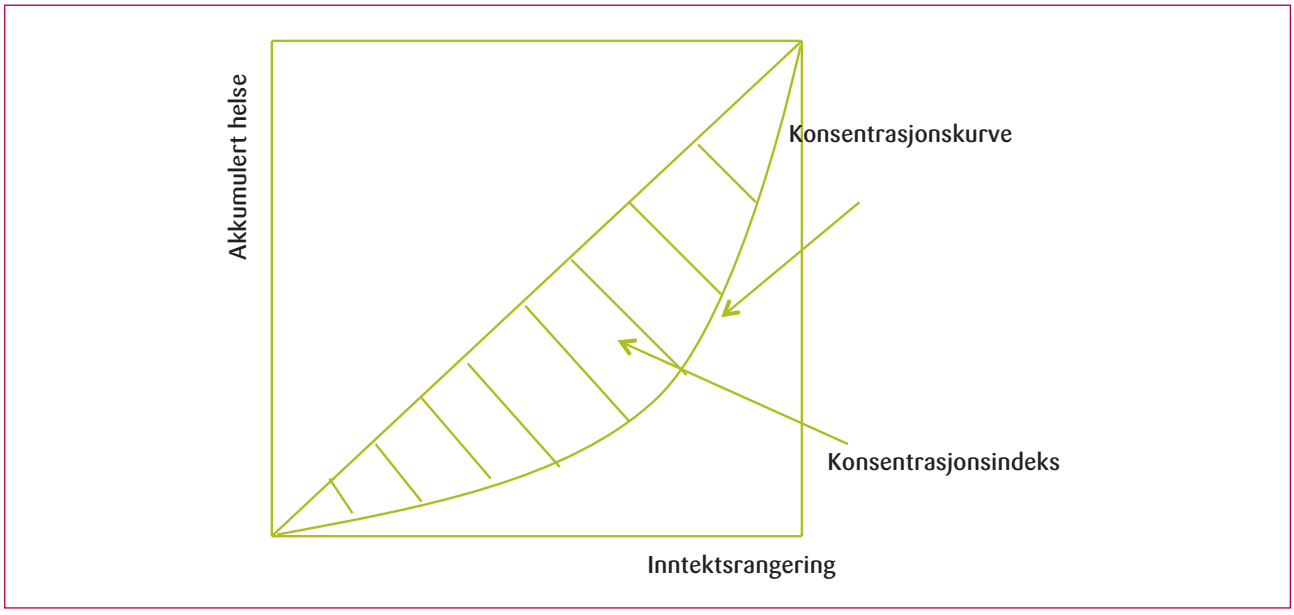

slik ulikhet. Det betyr at vi trenger data for en variabel, rett nok for mange individer. Kjenner vi den ene variabelen – inntekt – for alle individer, kan vi regne ut Gini-indeksen og andre mål på inntektsulikhet. Det samme gjelder for univariate mål på helseulikhet.

Et mål på sosiale ulikheter i helse trenger som nevnt to variable. Mål som avhenger av to variabler vil endre seg om fordelingen av en av variablene endres. En endring i inntektsfordelingen vil påvirke målt sosial helseulikhet, selv om helsen ikke endres for noen individer. Selv om målene er ment å beregne helseulikhet vil de også være følsomme for endringer i inntektsfordelingen. Spørsmålene blir da: Hvordan påvirker inntektsfordelingen målene på sosial helseulikhet og hvor følsomme er disse for endringer i inntektsfordelingen?

Vi vil her argumentere for at en jevnere inntektsfordeling fører til at målt sosial helseulikhet øker. Dette er diskutert i Brekke og Kverndokk (2011) og Brekke m.fl. (2011), og vi skal se nærmere på mekanismene nedenfor. Den litteraturen vi nevnte innledningsvis finner altså at det er størst helseulikhet i de egalitære samfunnene i Norden. Grunnen til dette kan enkelt og greit være at målene som brukes rapporterer større sosial helseulikhet når inntektsfordelingen blir mer egalitær, selv om det ikke skjer noe med helsen. Vi mener dette gjør det problematisk å bruke slike mål.

For å illustrere problemet, tenk på to ulike endringer som begge ville gi utslag i større målt sosial helseulikhet: a) En utjevning av inntekt mellom rike og fattige og b) de rike prioriteres i større grad framfor fattige i behandlingskøene.[3] Mens a) gjerne blir sett på som en politisk suksess blir b) gjerne sett på som negativt og er nettopp den typen urettferdighet en ønsker å måle. Når funnene til Mackenbach og andre førte til at vi fikk en nasjonal strategi for helseulikhet er det fordi en fryktet at de viste sammenhenger av typen b). Om forskerne hadde tolket funnet i tråd med a), altså at grunnen til for eksempel høye odds-rater i Norden er at inntektsfordelingen er jevnere i Norden enn i resten av Europa, ville det ikke ført til en nasjonal strategi for helseulikhet. Likevel er det grunn til å tro at det er nettopp dette Mackenbach og andre fant, selv om det ble rapportert som høyere sosial helseulikhet.

Det neste spørsmålet er så: Hvor følsomt er målt sosial helseulikhet for endringer i inntektsfordelingen. Det kunne tenkes at selv om en jevnere inntektsfordeling gir en økt rapportert sosial helseulikhet så er utslagene små, mens målene primært reagerer på endringer i helsen, f.eks. endringer som b) ovenfor. Det er vanskelig å gi et godt mål på følsomhet, men vi kan sammenligne effekten av to symmetriske omfordelingen. En utjevning av helse mellom to individer med samme inntekt, eller en utjevning av inntekt mellom to individer med samme helse. Brekke m.fl.

[3] *Vi har ikke diskutert hvorfor denne siste mekanismen gir større målt sosial helseulikhet, men det skulle være ganske opplagt.*

Figur 2: *I A er overklassen de rike, og underklassen de 50% fattigste. Begge har like mange med god og dårlig helse, oddsraten er 1. En politikkendring som øker inntekten til underklassen uten å endre betydningen av helse, leder til B. I B er det de med god helse som er de 50% rikeste og de med dårlig helse de fattigste. Oddsraten blir 2. Inntektsutjevning gir større målt helseulikhet.*

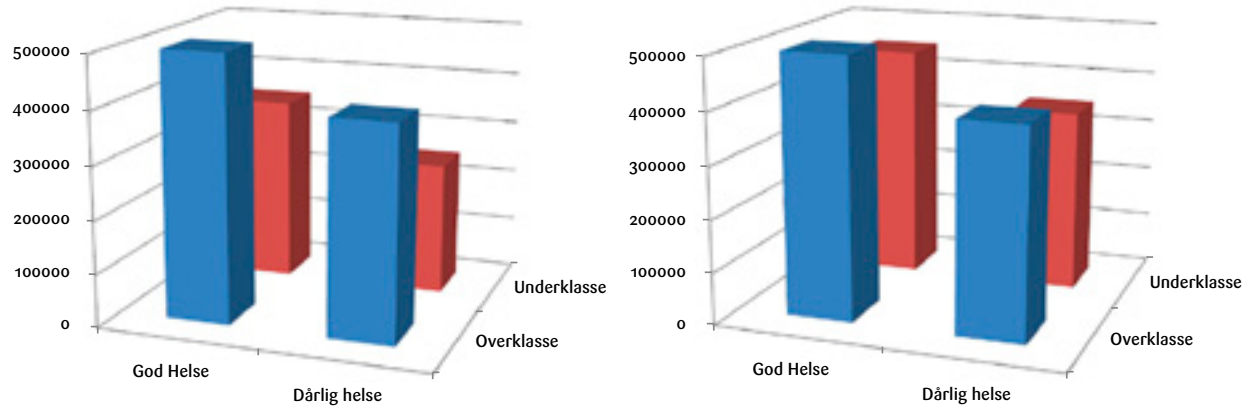

(2011) viser da at konsentrasjonsindeksen er ufølsom for omfordeling av helse mellom individer av samme inntekt, men øker når en utjevner inntekt mellom to personer med samme helse. Vi skal nedenfor vise dette i det enklere tilfellet med oddsrater som tidligere nevnt er det mest brukte målet i den medisinske litteraturen.

Vi deler opp diskusjonen to tilfeller. Først ser vi på problemet under bestemte forutsetninger om kausalsammenhengen mellom helse og inntekt. Deretter skal vi argumentere for at problemet ikke bare gjelder med en bestemt kausalsammenheng.

NÅR DÅRLIG HELSE FORÅRSAKER LAV INNTEKT

Dårlig helse kan være en av årsakene til at en person har lav inntekt. En fotballspiller som får karrieren ødelagt av en skade får neppe de gullkantede kontraktene med en toppklubb, men selv i ordinære jobber kan ryggskader, kroniske sykdommer, migrene osv være lite gunstig for karrieren. Uføretrygdede topper ikke inntektsstatistikken og er normalt trygdet på grunn av helsen. Dette betyr at det er en sammenheng fra helse til inntekt. Årsakssammenhengen kan også gå andre veien, de med lav inntekt har kanskje ikke råd til dyre medisiner og sunne matvarer, og det er rimelig å anta at treningsutstyr er normale goder. Det kan også være at det er andre faktorer som påvirker både helse og inntekt i samme retning, for eksempel kan evnen til selvkontroll ha betydning for både karriere og hvor ofte en trener.

Vi mener det er klare grunner til å tro på en sammenheng fra helse til inntekt.[4] Det er da naturlig først å se på hvordan målene for sosial helseulikhet vil virke om vi antar at sammenhengen bare går denne veien. Brekke og Kverndokk (2011) diskuterer effekten av å redusere inntektsulikheten ved å dempe andre årsaker enn helse til at folk har lav inntekt, og de argumenterer for at dette vil føre til at den målte sosiale helseulikheten øker. Her skal vi nøye oss med å presentere intuisjonen gjennom et forenklet tankeeksperiment. Vi vil hevde at hovedkonklusjonene består med mer realistiske forutsetninger. De som synes forutsetningene blir for ekstreme til at de tror på konklusjonen, henvises til Brekke og Kverndokk (2011).

La oss tenke oss en befolkning som består av 4 grupper. To klasser – over- og underklassen, og to nivåer på helse – høy (2) og lav (1). De fire gruppene blir da alle fire mulige kombinasjoner av klasse og helse. Begge deler har betydning for inntekten, men anta at klasse i utgangspunktet har større betydning enn helse, slik at de med dårlig helse i overklassen har høyere inntekt enn de med god helse underklassen. For å gjøre framstillingen enklest mulig antar vi at alle de fire gruppene er like store. Dette

[4] *Adams m.fl. (2003) finner at de ikke kan forkaste en hypotese om at det ikke er noen årsakssammenheng fra inntekt til helse for et utvalg av personer i USA.*

er utgangspunktet A i Figur 2. Siden vi har en så grov inndeling av befolkningen, gir det ikke noen mening å sammenligne de 10 % rikeste og 10 % fattigste. Vi ser derfor på de 50 % rikeste og de 50 % fattigste. Da bare individer i underklassen er blant de 50 % fattigste, har vi like mange med av god og dårlig helse i denne gruppen, og gjennomsnittlig helse blir da 1,5. Tilsvarende blir gjennomsnittlig helse lik 1,5 også for de 50 % rikeste. Oddsraten blir da 1 – helsen blant fattige og rike er den samme.

Anta så at myndighetene setter i gang tiltak for å redusere betydningen av klasse, for eksempel ved å forbedre ordningen for studiefinansiering slik at også de fra underklassen kan ta utdanning. Vi antar videre at helse har samme betydning for inntekten som før og at betydningen av klasse er redusert så mye at helse nå har større betydning for inntekt enn klassen har, altså at de med lav helse fra overklassen får lavere inntekt enn de med god helse fra underklassen. Alle de 50 % fattigste har nå dårlig helse (1) og alle de 50 % rikeste har god helse (2), se B i Figur 2. Oddsraten stiger fra 1 til 2 på grunn av tiltak for å utjevne inntektsfordelingen selv om tiltaket ikke hadde noen innvirkning på helsen.

Vi kan godt tenke oss at politikkendringen ikke bare reduserte betydningen av klasse, men også gjorde helseforskjellene mindre, slik at de med dårlig helse nå får helse lik 1,5, opp fra 1 tidligere. Som før er betydningen av klasse er så kraftig redusert at helse betyr mer for inntekten enn klasse gjør. Da blir oddsraten 2/1,5=1,33, som fremdeles er høyere enn før politikkendringen fant sted. Vi ser altså at en politikkendring som både utjevner helsen og som reduserer betydningen klasse har for inntekten, fører til at målt sosial helseulikhet øker.

Dette gjelder under svært forenklede forutsetninger. Resultatene og intuisjonen er imidlertid de samme under andre forutsetninger og for flere typer av mål på helseulikhet (Brekke og Kverndokk, 2011): Når en gjør noe med noen av grunnene til at inntekten er ulik, vil helse som forklaringsfaktor få relativt større betydning, og dermed blir sammenhengen mellom helse og inntekt sterkere. Det er dette målene på sosial helseulikhet fanger opp.

Argumentet forutsetter at dårlig helse forårsaker lav inntekt. Hva kan vi si om målene på helseulikhet om vi ikke antar noe bestemt om årsakssammenhenger?

EN AKSIOMATISK TILNÆRMING

La oss se på det mest brukte ulikhetsmålet i den økonomiske litteraturen, nemlig konsentrasjonsindeksen. Erreygers (2009) gir en aksiomatisk begrunnelse for denne, hvor han legger til grunn at et mål på sosial helseulikhet skal ha ulike egenskaper. Den mest sentrale er at en overføring av helse fra en rik til en fattig skal redusere den målte ulikheten. I tillegg kommer mer tekniske krav. Han viser så at det eneste målet som tilfredsstiller kravene han stiller er konsentrasjonsindeksen.

At konsentrasjonsindeksen og ikke oddsrater kommer ut av en slik aksiomatisk tilnærming er ikke overraskende: Oddsrater mellom de 10 % rikeste og 10 % fattigste bruker bare en bitte liten del av informasjonen om helseulikhet. En omfordeling mellom personer som ikke er i noen av gruppene vil ikke påvirke oddsraten, tilsvarende vil heller ikke en omfordeling av helse mellom to personer som begge er blant de 10 % rikeste ha betydning.

Et sentralt aksiom er altså kravet om at målt ulikhet skal øke hvis vi overfører helse fra en rik til en fattig. Ideen om overføring av helse skal selvsagt ikke tolkes bokstavlig. Som en konkretisering av hva en helseoverføring er, kan vi tenke oss at vi sammenligner et land på to tidspunkter der det mellom tidspunktene har skjedd en politikkendring slik at helsetjenestene ikke lenger favoriserer de rike. På det siste tidspunktet er det da noen rike som har litt dårligere helse og noen fattige med bedre helse. Dersom gjennomsnittshelsen ikke har endret seg er det en ren omfordeling av helse. Dette ville være et eksempel på det Erreygers kaller en overføring av helse fra rike til fattige. Han krever altså at målet på sosial helseulikhet skal ha falt i verdi. Det skulle slik sett fange opp det vi ønsker å måle.

Det er imidlertid verdt å merke seg hva Erreygers ikke stiller noe krav til, nemlig hvordan målet reagerer på inntektsoverføringer. På dette punktet målet har sine største svakheter. Brekke m.fl. (2011) viser at i forventning vil en inntektsoverføring fra et rikt til et fattig individ med samme helse føre til at konsentrasjonsindeksen øker. Vi skal her nøye oss med illustrere intuisjonen og for enkelhets skyld igjen å se på oddsrater.

For å konkretisere ser vi på oddsraten mellom de 10 % fattigste og de 10 % rikeste, altså gjennomsnittshelsen til de rike delt på gjennomsnittshelsen til de fattige. Det er kanskje vanligere å se på sykelighet eller dødelighet, som er høyere hos de fattige, men argumentene blir helt tilsva-

rende om vi bruker en positiv variabel som helse eller en negativ som sykelighet.

De 10 % fattigste har dårligere helse enn gjennomsnittet i befolkningen, mens de 10 % rikeste har bedre helse enn gjennomsnittet. Vi skal altså omfordele inntekt mellom to personer, fra en av de 10 % rikeste til en av de 10 % fattigste, men begge individene skal ha samme helse. Anta først at begge individ har en helse lik gjennomsnittet i befolkningen. Den fattige har da bedre helse enn gjennomsnittet av fattige og den rike har dårligere helse enn gjennomsnittet av de rike. Den fattige trekker altså opp gjennomsnittet blant de 10 % fattigste og den rike trekker ned gjennomsnittet blant de 10 % rikeste. Om vi overfører nok inntekt fra den rike til den fattige til at begge to forlater sine grupper, vil i forventning gjennomsnittlig helse blant fattige falle (siden den som dro opp er borte) og helsen til de rike vil øke (siden den som dro det ned er borte.) En slik inntektsomfordeling vil altså i forventning[5] øke oddsratene.

Hva om de to har en helse som er høyere enn selv gjennomsnittet blant de rike? Da vil de begge dra opp gjennomsnittet i sine grupper, men den fattige vil skille seg mest ut fra sin gruppe. Omfordelingen vil nå føre til at helsen faller i begge gruppene, men mest for de fattige, og oddsraten vil igjen øke. Tilsvarende argument gjelder om de har lavere helse enn gjennomsnittet av de fattige. En omfordeling av *inntekt* mellom to personer med samme helse vil altså føre til at målet for *sosial helseulikhet* øker.

HVA ØNSKER VI Å MÅLE?

Innledningsvis nevnte vi de ulike studiene som finner at den sosiale helseulikhet ikke er lavere i Norden enn i resten av Europa, om noe er den snarere større. Det kan være ulike grunner til dette, men la oss ta utgangspunkt i to konkrete eksempler: a) Den høye sosiale helseulikheten i Norden gjenspeiler at inntektsulikheten er liten her og b) Den høye sosiale helseulikheten i Norden forteller at rike prioriteres i helsekøene. Det finnes mange andre faktorer som kan påvirke målene på sosial helseulikhet, men la oss som et tankeeksperiment anta at dette er de to eneste.

Vi vil hevde at a) og b) krever ulike politikktiltak. Funnene av store sosiale helseulikheter i Norden førte til at dette ble satt høyere på den politiske agendaen i Norge. Men om funnet er a) – målene på helseulikhet er som vi har sett inverse mål på inntektsulikhet – så settes altså helse høyere på den politiske dagsorden fordi vi finner at inntekt er jevnere fordelt i Norden enn i resten av Europa. I tillegg ble funnene oppfattet som alarmerende, selv om det egentlig var en gladmelding (om en synes en jevn inntektsfordeling er noe positivt). I motsatt fall, om historien bak er b) – de rike prioriteres mer i helsekøene her enn i resten av Europa – så er det god grunn til å oppfatte det som alarmerende og derfor også god grunn til å sette sosiale ulikheter i helse høyere på agendaen. Problemet er at med de målene som brukes kan vi ikke vite om vi har fått en gladmelding eller en alarmerende melding.

Er det så umulig å måle helseulikhet? Nei, selvsagt er det mulig, men billige løsninger kan ofte være dårlige. Et alternativ er selvsagt å se bort fra den sosiale dimensjonen og bare måle ulikhet i helse (se for eksempel Norheim, 2010). Men mange vil hevde at det er nettopp den sosiale dimensjonen som er interessant. Om vi bekymrer oss for at rike prioriteres i helsekøene så er det naturlig å studere akkurat det spørsmålet. Vi trenger da data om ventetiden i helsekøer på invididnivå, avhengig av type diagnose, og vi trenger samtidig informasjon om inntekt eller sosioøkonomisk status. Deretter kan vi finne om det er en negativ korrelasjon mellom inntekt og ventetid. En korrelasjon viser imidlertid ikke årsak. Selv om diagnosen er den samme kan det være at fattige er overrepresentert i de vanskelige tilfellene innen en diagnose. Kanskje får de samme tilbud, men er mindre villig til å reise til et annet sykehus. Ønsker vi kontroll med årsaksforhold blir den empiriske utfordringen naturligvis større, og en må lete etter naturlige eksperiment eller gode instrumenter.

Alternativt kan en velge en enklere løsning og ignorere at vi kan ha ulik normativ vurdering av de ulike mekanismene, en kan se bort fra forskjellene mellom korrelasjon og årsakssammenheng, en kan nøye seg med data om inntekt og helse og regne ut et mål for sosial helseulikhet. Det er enklere, det krever ingen kjennskap til økonometriske metoder, og det stiller ingen krav til modellering av mekanismer. Kanskje er det ikke så overraksende at resultatet til gjengjeld blir tilnærmet ubrukelig.

[5] *Merk at en person som var rett over grensen for å komme med blant de 10% fattigste, kommer til å bli inkludert når en fattig løftes ut av gruppen. Hvilken helse akkurat denne personen har vil være tilfeldig selv om helsen til fattige jevnt over er dårligere enn for rike. Tilsvarende gjelder den som kommer inn i gruppen av de 10% rikeste. Vi kan derfor bare si at oddsraten i forventning vil øke.*

LITTERATUR

Adams, P., M. D. Hurd, D. McFadden, A. Merrill og T. Ribeiro (2003): Healthy, wealthy, and wise? Tests for direct causual paths between health and socioeconomic status, *Journal of Econometrics*, 112: 3–56.

Brekke, K. A. og S. Kverndokk (2011): Inadequate Bivariate Measures of Health Inequality: The Impact of Income Distribution, kommer i *Scandinavian Journal of Economics*.

Brekke, K. A., L. A. Grünfeld og S. Kverndokk (2011): Explaining the Health Equality Paradox of the Welfare State, HERO Working Paper 2011:3, Universitetet i Oslo.

Deaton, A. (2003): Health, Inequality, and Economic Development, *Journal of Economic Literature*, vol. XLI: 113–158.

Eikemo, T. A., C. Bambra, K. Joyce og E. Dahl (2008): Welfare state regimes and income-related health inequalities: a comparison of 23 European countries, *The European Journal of Public Health,* 18(6):593–599

Erreygers, G. (2009): Correcting the Concentration Index, *Journal of Health Economics* 28, 504–515.

Kunst, A. E., V. Bos, E. Lahelma, M. Bartley, I. Lissau, E. Regidor, A. Mielck, M. Cardano, J. A. A. Dalstra, J. J. M. Geurts, U. Helmert, C. Lennartsson, J. Ramm, T. Spadea, W. J. Stronegger og J. P. Mackenbach (2005): Trends in socioeconomic inequalities in self-assessed health in 10 European countries, *Int. J. Epidemiol.*, 34 (2): 295–305.

Lynch, J., G. D Smith, M. Hillmeier, M. Shaw, T. Raghunathan og G. A. Kaplan (2001): Income inequality, the psychosocial environment, and health: comparisons of wealthy nations, *Lancet*, 358: 194–200.

Mackenbach, J. P., A. E. Kunst, A. E. J. M. Cavelaars, F. Groenhof og J. J. M. Geurts (1997): Socioeconomic inequalities in morbidity and mortality in Western Europe, *Lancet* 349, 1655–59.

Mackenbach, J. P., V. Bos, O. Andersen, M. Cardano, G. Costa, S. Harding, A. Reid, Ö. Hemström, T. Valkonen og A. E. Kunst Widening socioeconomic inequalities in mortality in six Western European countries, *International Journal of Epidemiology*, 32 (5), 830–837.

Mackenbach, J. P., I. Stirbu, A.-J. R. Roskam, M. M. Schaap, G. Menvielle, M. Leinsalu og A. E. Kunst (2008), Socioeconomic inequalities in health in 22 European countries. *The New England Journal of Medicine* 358, 2468–2481.

Marmot, M. (2004): *The Status Syndrome: How Social Standing Affects our Health and Longevity*, Times Books, New York.

Marmot, M. G. og R. G. Wilkinson (red.) (2006): *Social Determinants of Health*, 2. edition, Oxford University Press, Oxford.

Norheim, O.F. (2010): Gini Impact Analysis: Measuring Pure Health Inequality before and after Interventions. *Public Health Economics,* pp 1–11.

Smith, J.P. (1999): Healthy Bodies and Thick Wallets: The Dual Relation Between Health and Economic Status, *Journal of Economic Perspectives*, 13(2): 145–166.

Sosial og helsedirektoratet (2005): Gradientutfordringen, Sosial- og helsedirektoratets handlingsplan mot sosial ulikhet i helse.

St.meld. nr. 16, 2002–2003: *Resept for et sunnere Norge – Folkehelsepolitikken*, tilrådning fra Helsedepartementet av 10. januar 2003.

St.meld. nr. 20, 2006–2007: *Nasjonal strategi for å utjevne sosiale helseforskjeller*, tilrådning fra Helse- og omsorgsdepartementet av 9. februar 2007.

Subramanian, S. V. and I. Kawachi (2004): Income Inequality and Health: What Have We Learned So Far?, *Epidemiologic Review*s, 26: 78–91.

Van Doorslaer, E. and X. Koolman (2004): Explaining the differences in income-related health inequalities across European countries, *Health Economics*, 13: 609–628.

Wagstaff, A. and E. van Doorslaer (2000): Income inequality and health: What does the literature tell us?, *Annual Review of Public Health*, 21: 543–67.

Call for papers:

Researchers' Annual Meeting for Economists 2012

The Norwegian Association of Economists has the pleasure of inviting participants to the 33rd Annual Meeting for Researchers.

The meeting is to be held at UMB School of Economics and Business at the Norwegian University of Life Sciences.

The purpose of the conference is to stimulate Economic research in Norway, and to give researchers the opportunity to present and discuss their work. Furthermore, the conference aims to strengthen academic and social networks amongst researchers. According to tradition, the program comprises presentations of the contributors' work as well as lectures by accomplished Economists.

Date: 3 – 4 January 2012

Location: UMB School of Economics and Business (the Norwegian University of Life Sciences)

Deadline *(both submission of abstract and to sign up)*: 1 December 2011 (abstract only, not full papers)

Fee: NOK 1,500 members (1,200 + 25 % VAT)
NOK 2,000 non-members (1,600 + 25% VAT)

Plenary speakers:
Bengt Kriström: Dynamic CBA and Hydropower Investments – A Review of Some Old, Some New and Some Wild Ideas.

Erwin Bulte: Behavioural Economics and Economic Development.

In addition, there will be plenary presentations on the 2011 Nobel laureates in economics – speaker to be confirmed.

Accommodation: We recommend that you book your stay at Thon Hotel Ski (tel: +47 64853500, e-mail: ski@thonhotels.com) before 15 December. Please refer to the booking code: 020112SAMF to obtain the conference discounted room rate of NOK 1.100 per night for singles, NOK 1.400 for double rooms.

How to get there:
By air
If you fly inn to Oslo Airport Gardermoen, there will be a bus service leaving at 9:30 (please sign up while registering. We can only offer spaces for those who have signed up). There will also be a bus service from the University back to the Airport on the 4th at 15:15.

By train
When arriving at Oslo central station, please take the local train service to Ås railway station and transfer to bus service 906 (towards Dyrløkke) and get off at the University (3rd stop).

There will be a bus service from the university to the hotel after the dinner on the 3rd of January as well as a bus service from the hotel to the University on the following morning (reserved for those who have signed up).

For further details and registration please visit:
www.fm.samfunnsokonomene.no.

SAMFUNNSØKONOMENE

ARTIKKEL

*JON REIERSEN**
Førsteamanuensis, Høgskolen i Vestfold

Normer og samarbeid

Kan homo oeconomicus og homo sociologicus noen gang forenes?

Økonomi og sosiologi baserer seg ofte på svært forskjellige antakelser om hva som motiverer individuell handling. Aktørtypene i begge disipliner har sine begrensninger, spesielt når vellykket kollektiv handling skal forklares. I artikkelen argumenteres det for at evolusjonær teori kan betraktes som et bidrag til å løse noen av de problemene som både den økonomiske og sosiologiske løsningen på kollektive handlingsproblemer er belastet med. Det argumenteres også for at evolusjonær teori forener sentrale perspektiver både fra økonomi og sosiologi, og således representerer en mulighet for tilnærming mellom de to samfunnsfagene.

1. INNLEDNING

Framstilt idealtypisk kan en si at samfunnsvitenskapen domineres av to ulike aktørtyper når motiver for handling skal forklares. Enten forklares handlinger med utgangspunkt i begreper om nytte og rasjonalitet, eller så tys det til begreper som normer og verdier. Den første aktørtypen – homo oeconomicus – motiveres av utsiktene til å realisere egne interesser. Den andre aktørtypen – homo sociologicus – ledes av en forestilling av hva som er rett eller galt (Elster, 1989; Aakvaag, 2008).

Innenfor økonomi dominerer teorien om rasjonelle valg. Her blir sosiale fenomener forsøkt forklart med utgangspunkt i aktører som velger handling etter en kalkyle over fordeler og ulemper ved handlingens konsekvenser. Denne aktørmodellen har liten utbredelse innenfor sosiologien. Én viktig årsak til dette er at når teorien om rasjonelle valg anvendes på det som kan sies å være sosiologiens grunnproblem, så oppstår det problemer (Hagen 2006). Et sentralt tema innenfor sosiologien har vært å kartlegge mekanismer som sikrer sosial integrasjon. Spørsmål som står sentralt i denne sammenhengen er: Hva er det som gjør at samfunnets medlemmer tar hensyn til hverandre og den samfunnsmessige sammenhengen de inngår i? Hvordan kan det ha seg at de fleste samfunn tross alt er rimelig stabile og ordnede? Hvordan overvinnes egeninteressen, og hva er det som leder den enkelte til å begrense seg av hensynet til fellesskapet? Disse spørsmålene knyttes gjerne til det såkalte ordensproblemet (se for eksempel Wrong, 1994 og Horne, 2003). Ofte vises det til Thomas Hobbes sin beskrivelse av naturtilstanden. Hobbes skildrer naturtilstanden som en førsosial situasjon der alle jager rundt for å sikre sine egne egoistiske interesser. Denne tilstanden av alles kamp mot alle leder samfunnet inn i en kollektiv ulykke der livet er «*(...) solitary,*

* *Høgskolen i Vestfold, Institutt for økonomi og ledelse, Postboks 2243, 3103 Tønsberg, e-post: jon.reiersen@hive.no.* *Takk til Anne Gausdal, Trond Løyning, Kalle Moene, Gaute Torsvik og en anonym konsulent for svært nyttige kommentarer til tidligere utkast av artikkelen. Feil og mangler ellers, tar forfatteren selv ansvaret for.*

poor, nasty, brutish and short.» (Hobbes, 1651 (1991), p. 89). I mer moderne språkdrakt brukes gjerne begrepene sosiale dilemma og kollektive handlingsproblemer som betegnelse på situasjoner hvor mangel på samarbeid skyldes at den enkelte setter egne interesser framfor fellesskapets interesser.[1] Egoistisk sett framstår det som best å nyte godt av et gode uten å måtte yte noe for å framskaffe det. Samtidig er mange goder kjennetegnet ved at de bare blir realisert dersom et tilstrekkelig antall bidrar. Dermed konfronteres aktørene med et sosialt dilemma. De innser at det lønner seg å samarbeide om goder de ikke kan skaffe hver for seg, men de ser også at det lønner seg enda mer å være gratispassasjer på andres felles anstrengelser. Teorien om rasjonelle valg har derfor problemer med å forklare tilfeller av vellykket kollektiv handling, og den predikerer langt mer uorden og mangel på samarbeid enn det som faktisk kan observeres.[2] Dette reiser spørsmålet om hvordan samarbeid og sosial orden sikres dersom en tar utgangspunkt i individuell handling.[3]

Sentrale klassikere innenfor sosiologien, slik som Durkheim (1984 [1893]) og Parsons (1937), viser til normer og verdier for å forklare hvordan sosial orden dannes. Via sosialisering læres aktørene opp til å etterleve normer som skal sikre at den enkelte ikke handler på måter som truer den sosiale orden. Normer om samarbeid leder den enkelte til å gi avkall på egne interesser, og til å opptre i samsvar med fellesskapets interesser. Normer, verdier og kultur gjør det altså mulig å sikre samarbeid og sosial orden med utgangspunkt i individuell handling.

Normer som løsning på den kollektive handlingens problem har imidlertid sine klare begrensinger. Når aktørenes handlinger blir styrt av overindividuelle strukturer (normer, verdier og kultur) fjernes i stor grad aktørenes valg fra analysen. Ideen om at det er normer som motiverer den enkelte har derfor blitt kritisert, også av mange sosiologer, for å gi for lite plass til aktører som fatter egne beslutninger.[4] Et annet problem knyttet til bruk av normer for å forklare individuell handling er at eksistensen av normer tas for gitt. Hvordan normer dannes, og hvordan de endres over tid, blir sjelden forklart. Coleman (1990) argumenterer for at dette representerer et problem for sosiologisk teori:

> *«Mye sosiologisk teori tar normer for gitt og fortsetter med å undersøke individuell adferd eller adferden til et sosialt system når normer eksisterer. Men å gjøre dette, uten noen gang å reise spørsmålet om hvorfor og hvordan normer har oppstått, er å ofre det mer interessante sosiologiske spørsmålet for å adressere det mindre viktige.»*
>
> (Coleman, 1990 s. 241).

I mye sosiologisk teori er det derfor en tendens til at aktører fremstår som «oversosialiserte» – ved at de lar seg styre av normer og verdier. I økonomisk teori fremstår aktørene ofte som «undersosialiserte» – ved at de ikke lar seg påvirke av sosiale strukturer slik som normer, moral og empati (Granovetter, 1985). Uansett hvilken av de to aktørmodellene som velges som utgangspunkt for å analysere ordensproblemet, homo oeconomicus eller homo sociologicus, så oppstår det altså problemer: Ved å vise til normer for å forklare sosial orden, så gis det lite rom for beslutninger og individuelle valg. En ender opp med en aktørmodell der en forutsetter seg bort fra hele ordensproblemet. Ved å benytte teorien om rasjonelle valg ender man på den annen side lett i et problematisk samhandlingsproblem: Rasjonelle aktører har store problemer med å etablere ordninger basert på kollektiv handling.

Denne artikkelen har ikke som mål å kritisere verken teorien om rasjonelle valg eller normsosiologi utover de momentene som er trukket fram ovenfor. Målsettingen er heller å vise at aktørantakelsene som ligger bak evolusjonær spillteori (heretter kalt evolusjonær teori) kan bidra til å løse noen av de problemene som følger med den økonomiske og sosiologiske løsningen på ordensproblemet – samtidig som både ideen om normer og ideen om individuelle valg beholdes. Mer generelt argumenteres det for at evolusjonær teori er godt egnet til å forene sentrale perspektiver både fra økonomi og sosiologi, og således representerer en mulighet for tilnærming mellom de to samfunnsfagene.[5]

Ideen om at samarbeid kan vokse fram innenfor sosiale dilemma via evolusjonære mekanismer er langt fra ny.

[1] *Andre betegnelser som også brukes for å karakterisere samme type situasjon er gratispassasjerproblemet og allmenningens tragedie.*

[2] *Både dagligdagse observasjoner, mere systematiske feltstudier og resultater fra atferdsøkonomi peker i retning av at folk flest er innstilt på å samarbeide i situasjoner som har karakter av å være et sosialt dilemma. Se for eksempel Ostrom (1990), Baland og Platteau (1996), Hammerstein (2003), Fehr og Gintis (2007), Tomasello (2009).*

[3] *Det såkalte folketeoremet viser hvordan samarbeid kan etableres mellom rasjonelle egoistiske aktører innenfor sosiale dilemma. Men teoremet hviler på en rekke (til dels strenge) forutsetninger (Gintis, 2004). Folketeoremet kan derfor ikke tas til inntekt for at samarbeid alltid oppstår. Samarbeid er heller ett av flere mulige utfall. Samtidig er mekanismene som ligger bak folketeoremet en viktig kilde til samarbeid. Folketeoremet blir diskutert nærmere nedenfor.*

[4] *Se for eksempel Wrong (1961) og Hagen (2006).*

[5] *Se også Opp (1982), Binmore og Samuelson (1994), Basu (1995), Sethi (1996), Bendor og Swistak (2001), Henrich og Boyd (2001), Boyd og Richerson (2002), Rege (2001), Kolstad (2007) og Binmore (2011) som argumenterer for noe av det samme – og som benytter evolusjonær teori for å analysere spredningen av normer.*

Problemstillingen er analysert i en etter hvert omfangsrik litteratur som denne artikkelen bare kan gi en smakebit av.[6] Det er heller ikke mulig innenfor rammen av denne artikkelen å gi en uttømmende framstilling av evolusjonær teori.[7] I avsnitt 2 nøyer jeg meg med å gi en oversikt over sentrale begreper innenfor evolusjonær teori, hvor jeg legger vekt på å vise at teorien er godt egnet til å studere endringer i normer over tid, samtidig som ideen om individuelle valg beholdes. I avsnitt 3 illustreres dette nærmere ved å studere hvordan normer om samarbeid kan løse kollektive handlingsproblemer. Dette gjøres ved å analysere flere kjente mekanismer og modeller fra litteraturen, men der disse integreres i et felles evolusjonært rammeverk. Målet er å presisere nærmere betingelsene for at samarbeidsnormer overlever, og eventuelt sprer seg, i en gruppe eller i et samfunn. Dernest er målet med disse anvendelsene å vise at evolusjonær teori gir mulighet til å forene sentrale perspektiver både fra økonomi og sosiologi. Avsluttende kommentarer følger i avsnitt 4.

2. ENDRING I NORMER

Evolusjonær teori tilbyr et rammeverk som er godt egnet til å analysere endringer i normer over tid. Utgangspunktet for teorien er at en tenker seg en stor gruppe av aktører som med jevne mellomrom møtes innenfor en nærmere spesifisert samhandlingssituasjon. Hver aktør følger en bestemt handlingsregel (strategi), som de kan endre over tid. Evolusjonær teori bryter dermed med antagelsen i tradisjonell spillteori hvor aktørene resonnerer seg fram til strategien som er perfekt tilpasset samhandlingssituasjonen de inngår i. En tenker seg heller at aktørene tilpasser handlingene sine over tid gjennom en eller annen form for sosial læring eller oppdatering. Hvordan denne læringsprosessen spesifiseres varierer, og betegnelsen evolusjonær spillteori omfatter derfor i realiteten et stort antall forskjellige typer modeller.[8] En rekke dynamiske prosesser har blitt foreslått og anvendt for å studere evolusjonære prosesser, men typisk for flere av disse er at de baserer seg på en underliggende antakelse om at handlinger som oppfattes som suksessfulle adopteres, mens handlinger som oppfattes som mindre suksessfulle forlates. I sin enkleste form blir dette gjerne betegnet *payoff-monoton oppdatering*. Nedenfor vil jeg benytte payoff-monoton oppdatering for å studere spredningen av normer.

Anta et samfunn bestående av et stort antall individer som kan deles opp i to typer; x-typer og y-typer. Disse handler i tråd med hver sin norm. x-typene følger normen x, mens y-typene følger normen y. Andelen x-typer i samfunnet er p, mens andelen y-typer er $(1 - p)$. Veksten i andel x-typer over tid betegnes $\dot{p}$. Samfunnet starter ut med en gitt fordeling av de to typene som med jevne mellomrom møtes innenfor en nærmere spesifisert samhandlingssituasjon. Hver aktør velger handling i henhold til hvilken norm de følger, noe som igjen tilskriver aktørene et bestemt utbytte. Dersom aktørene møtes parvis, og det er tilfeldig hvem som møter hvem, så kan forventet utbytte til de to typene skrives

$$U(x) = pm(x, x) + (1 - p)m(x, y) \tag{1}$$

$$U(y) = pm(y, x) + (1 - p)m(y, y) \tag{2}$$

der $m(i,j)$ er utbyttet til en i-type når han møter en j-type. Relasjon (1) leses på følgende måte: Med sannsynlighet p møter en x-type en annen x-type noe som gir utbyttet $m(x, x)$, mens med sannsynlighet $(1 - p)$ møter en x-type en y-type, noe som gir utbyttet $m(x, y)$. Relasjon (2) har en tilsvarende tolkning.

Anta nå at aktørene oppdaterer sine handlinger på følgende måte: Etter at en sosial samhandling har funnet sted vurderer aktørene om de skal fortsette å handle i tråd med sin opprinnelige norm eller ikke. Dette gjør de ved å sammenligne sitt eget utbytte med hva andre har oppnådd. Anta at aktør A følger normen x, og at A sammenligner sitt utbytte med hva en tilfeldig valgt aktør B har fått. Dersom B har fått et lavere utbytte enn A, vil A fortsette å handle i tråd med normen x. Hvis derimot B har fått et høyere utbytte enn A, og B følger normen y, så vil A endre sin type ved å adoptere B sin norm. På ethvert tidspunkt vil veksten i andelen som følger normen x da være positiv eller negativ avhengig av om forventet utbytte til de som følger normen x er større eller mindre enn forventet utbytte til de som følger normen y.[9] Dette kan sammenfattes som

[6] *To nyere bidrag som forsøker å gi en mer samlet oversikt over litteraturen er Bowles og Gintis (2011) og Nowak (2011).*

[7] *Men jeg vil gi referanser til litteratur som har et slikt siktemål.*

[8] *En fullstendig gjennomgang av disse vil sprenge rammene for den denne artikkelen. Bowles (2004) gir en god innføring i evolusjonær spillteori. En fin, men litt knappere, framstilling finnes i Torsvik (2003). En mer teknisk framstilling blir gitt av Young (1998), Gintis (2000), Nowak (2008) og Sigmund (2010).*

[9] *Som nevnt er det mulig å tilpasse den evolusjonære prosessen til ulike typer læringsprosesser og adferdsmønstre ved å spesifisere den evolusjonære dynamikken i detalj (Bowles, 2004; Sigmund, 2010). For eksempel er det mulig å bygge inn i modellen at aktørene ikke oppdaterer sine normer fortløpende, men at det kan gå lang tid (mange omganger med samhandling) før en aktør vurderer å justere sine normer. En kan også tenke seg at aktørene endrer norm, og dermed handling, først når de observerer at normen de er utstyrt med gir et vesentlig lavere utbytte sammenlignet med en annen alternativ tilgjengelig norm. Det er også mulig å tillempe den evolusjonære dynamikken et mindre instrumentelt utgangspunkt, ved for eksempel å anta at aktørene forsøker å kopiere normer som majoriteten følger (konformisme), eller ved at aktørene søker etter å kopiere normene til de som har høy sosial status eller mye makt.*

$$(*) \qquad \dot{p} \begin{cases} > 0 \text{ hvis } U(x) > U(y) \\ > 0 \text{ hvis } U(x) = U(y) \\ < 0 \text{ hvis } U(x) < U(y) \end{cases}$$

Fra (*) har vi at betingelsen for likevekt (ingen endring i normer) er $U(x) = U(y)$. La p^* betegne verdien på p der $U(x) = U(y)$.

En begrensning ved å benytte payoff-monoton oppdatering for å studere endringer i normer er at den betinger at det i utgangspunktet finnes minst to normer som «konkurrerer» om å overleve. Dette kan illustreres på en enkel måte ved å anta et samfunn hvor alle handler i tråd med normen y, det vil si at andelen x-typer er lik null ($p = 0$). Aktørene vil da fortsette å handle i tråd med normen y, selv om handlinger diktert av normen x ville gitt et høyere utbytte (dersom normen x hadde blitt introdusert). Årsaken er at med payoff-monoton oppdatering vil ingen kopiere en norm som i utgangspunktet ikke eksisterer.[10] Dersom payoff-monoton oppdatering suppleres med det komplementære begrepet *evolusjonær stabil strategi* (ESS), kan imidlertid plutselige endringer i normer håndteres på en konsistent måte. Begrepet ESS er knyttet til ideen om at et samfunn eller en gruppe hvor alle benytter en evolusjonær stabil strategi er robust overfor «invasjon» av individer som benytter en annen strategi (Maynard Smith, 1982). Formelt kan vi skrive at normen y er evolusjonært stabil når

$$(**) \qquad m(y, y) > m(x, y)$$

eller når

$$m(y, y) = m(x, y) \text{ og } m(y, x) > m(x, x)$$

Den første ulikheten sier at normen y er evolusjonært stabil dersom normen y realiserer et høyere utbytte i møte med en annen y enn det normen x oppnår i møte med normen y.[11] Den andre ulikheten sier at hvis x gjør det like bra i møte med y som det en annen y gjør, så er y evolusjonært stabil hvis y realiserer et høyere utbytte i møte med x enn det x gjør i møte med en annen x. Dette betyr altså at en evolusjonær stabil norm er en norm som, straks den er blitt tilstrekkelig utbredt, kan motstå en invasjon av en liten gruppe utstyrt med en alternativ norm.

[10] *Det samme gjelder selvfølgelig dersom alle i samfunnet i utgangspunktet handler i tråd med normen* $\mathbf{x}$, *det vil si at* $\mathbf{p = 1}$.

[11] *Legg merke til at dette impliserer at en evolusjonær stabil strategi er et «beste svar» til seg selv, og derfor en Nash-likevekt. Alle ESS-likevekter er altså Nash-likevekter, men det finnes Nash-likevekter som ikke er ESS-likevekter. Se for eksempel Gintis (2000) for en mer utførlig framstilling.*

Med disse begrepene og definisjonene som utgangspunkt kan vi nå analysere under hvilke betingelser samarbeidsnormer overlever, og eventuelt sprer seg, i en gruppe eller i samfunnet.

3. NORMER OG SAMARBEID

3.1 Den sosiale samhandlingen

Som nevnt kan ordensproblemet betegnes som mangel på samarbeid – der mangel på samarbeid skyldes at den enkelte setter sine egne interesser foran fellesskapets interesser. Slike situasjoner presiseres gjerne ved hjelp av det velkjente «Fangenes dilemma», eller mer generelt et sosialt dilemma.

Anta et samfunn eller en gruppe bestående av et stort antall aktører som møtes i en situasjon der hver enkelt kan velge mellom to mulige handlinger; 'samarbeid' eller 'svik'. Aktørene velger handling uavhengig av hverandre, og de har ikke mulighet til å inngå bindende avtaler. Utbyttet som følger av de ulike handlingene er angitt i matrisen nedenfor, der $a > b > 0$.

Figur 1 *Samarbeidsproblemet*

	Samarbeid	Svik
Samarbeid	b , b	$-a$, a
Svik	a , $-a$	0 , 0

Den sosiale samhandlingen illustrert i figur 1 gir oss det velkjente resultatet fra sosiale dilemma: Siden 'svik' gir det høyeste utbyttet for hver av aktørene, uansett hvilken handling den andre velger, blir utfallet at begge velger 'svik'. La oss innenfor rammen av denne sosiale samhandlingen innføre normer om samarbeid. Målet er å undersøke muligheten for at samarbeid kan vokse fram som et resultat av slike normer.

3.2 Hvorfor følge normer?

Hvorfor motiveres vi av normer? Spørsmålet er særlig aktuelt i tilfeller hvor normer foreskriver handlinger som er i konflikt med egeninteressen. I slike tilfeller er det vanskelig å tenke seg at normer blir fulgt dersom det ikke eksisterer en eller annen form for håndhevelsesmekanisme som sanksjonerer brudd på normer. Det skilles gjerne mellom to typer håndhevelsesmekanismer; *intern* og *ekstern* sanksjonering (Elster, 1989; Horne, 2001).[12] Dersom en norm er internalisert så vil de som er «bærere» av normen handle i tråd med den, selv om et eventuelt avvik fra normen ikke blir oppdaget, og dermed heller ikke sanksjonert av andre. Den enkelte motiveres til å handle i tråd med normen for å unngå en ubehaglig følelse av skam, skyld, tap av selvrespekt o.l.[13] Ekstern sanksjonering av normer innebærer at andre i omgivelsene straffer avvik fra en norm. Dette kan komme til uttrykk på mange måter, alt fra sinte blikk, sosial utstøting og fysisk vold. Motivet for å handle i tråd med normer i dette tilfellet er å unngå en slik uformell sosial straff.

La oss starte med å analysere ulike situasjoner hvor normer om samarbeid antas å være internalisert, før vi til slutt studerer situasjoner med ekstern sanksjonering av brudd på normer.

3.3 En betingelsesløs norm om samarbeid

Anta et samfunn eller en gruppe der aktørene møtes parvis innfor rammen av det sosiale dilemmaet illustrert ovenfor. Anta videre at en andel (p) av disse aktørene er motivert av en internalisert norm om samarbeid som sier at; «Det er galt å ikke samarbeide». De som er motivert av en slik samarbeidsnorm betegnes *samarbeidere* (*S*-typer). La $\tau > 0$ angi den subjektive sosiopsykologiske kostnaden ved å bryte normen om samarbeid. Når to samarbeidere møtes endres det sosiale dilemmaet i figur 1 til spillet illustrert i figur 2. Hvis $\tau > a$ blir 'samarbeid' en dominerende strategi for S-typene. Når to S-typer møtes velger begge 'samarbeid'. De som ikke har internalisert normen om samarbeid har $\tau = 0$, og vil dermed ha 'svik' som dominerende strategi. Disse betegnes *opportunister* (*O*-typer). Når to opportunister møtes vil dermed begge velge svik.

[12] *Se Horne (2001) for en gjennomgang av sentrale bidrag til den sosiologiske litteraturen som behandler begrepet 'normer'. Elster (1989) og Torsvik (2003) diskuterer sammenhengen mellom normer, rasjonalitet og egennyttig handling.*

[13] *Bowles og Gintis (2005) gir en interessant diskusjon av hvilken rolle følelser som skyld og skam spiller for økonomisk samhandling, og hvilke forhold som kan forklare hvorfor vi er utstyrt med evnen til å internalisere normer.*

Figur 2 *Samarbeidsproblemet med en betingelsesløs norm om samarbeid*

	Samarbeid	Svik
Samarbeid	b, b	$a, a-\tau$
Svik	$a-\tau, -a$	$0-\tau, 0-\tau$

Hvordan vil andelen samarbeidere og opportunister utvikle seg når vi antar at aktørenes handlinger endres i tråd med den evolusjonære prosessen skissert i avsnitt 2? Dersom det er tilfeldig hvem som møter hvem, og vi starter ut med et samfunn bestående av både samarbeidere og opportunister, blir forventet utbytte til de to typene $U(S) = pb + (1-p)(-a)$ og $U(0) = pa$. Siden $a > b$ blir $U(S) < U(0)$ for alle $p \in (0,1)$. I henhold til (*) følger det at andelen samarbeidere vil avta over tid inntil $p = 0$ (ingen følger normen om samarbeid). Forklaringen er åpenbar: Når samarbeiderne er drevet av en betingelsesløs norm om samarbeid vil de stadig bli sveket av opportunistene. Opportunistene tjener på dette, mens samarbeiderne taper. Ved å utnytte samarbeidernes udiskriminerende samarbeid får opportunistene et høyere forventet utbytte, noe som leder samarbeiderne til å «forlate» sin norm om samarbeid (samarbeiderne blir opportunister).

Denne konklusjonen følger også direkte ved å bruke definisjonen av en evolusjonær stabil strategi (ESS), gitt i (**). Anta et samfunn bestående av samarbeidere, og det plutselig dukker opp en liten gruppe opportunister. Siden en samarbeider gjør det dårligere i møte med en annen samarbeider (et utbytte på b) enn det en opportunist gjør i møte med en samarbeider (som gir et utbytte på a), så vil opportunistene innvadere samfunnet. (**) er med andre ord ikke oppfylt. 'Svik' er imidlertid en ESS, siden en opportunist gjør det bedre i møte med en annen opportunist enn det en samarbeider oppnår i møte med en opportunist. En liten gruppe samarbeidere kan altså ikke innvadere en populasjon av opportunister.

3.4 En betinget norm om samarbeid

En betinget norm om samarbeid vil være mindre sårbar overfor opportunistenes svikefulle adferd.[14] Anta nå at samarbeiderne er utstyrt med en betinget norm om samarbeid som sier; «Samarbeid med andre som samarbeider». La igjen $\tau > 0$ angi den subjektive sosiopsykologiske kostnaden ved å bryte normen om samarbeid, der det kun er samarbeiderne som er bærere av en slik norm (opportunistene har $\tau = 0$). Når to samarbeidere møtes endres det sosiale dilemmaet i figur 1 til spillet illustrert i figur 3. Hvis $\tau > a - b$ vil *S*-typene velge 'samarbeid' dersom partneren velger 'samarbeid', mens de vil velge 'svik' dersom partneren velger 'svik'. Det sosiale dilemmaet endres til et koordineringsspill som har to Nash-likevekter i rene strategier: Enten velger begge 'samarbeid', eller begge velger 'svik'. I det følgende antas at når to samarbeidere møtes, så vil de samarbeide.[15]

Figur 3 *Samarbeidsproblemet med en betinget norm om samarbeid*

	Samarbeid	Svik
Samarbeid	b, b	$-a, a-\tau$
Svik	$a-\tau, -a$	$0, 0$

Dersom samarbeiderne vet hvilken type de står overfor, vil de møte 'svik' med 'svik' og 'samarbeid' med 'samarbeid'. Dette gir samarbeiderne et forventet utbytte på pb. Siden opportunistene blir møtt med 'svik' uansett hvem de møter, får de null i utbytte. Vi har dermed at $U(S) > U(0)$ for alle $p \in (0,1)$. I henhold til (*) vil da andelen opportunister avta over tid inntil $p = 1$ (alle følger normen om samarbeid).

En betinget norm om samarbeid er med andre ord levedyktig, og vil over tid spre seg til alle medlemmene av samfunnet. Dette resultatet hviler imidlertid på den relativt restriktive antagelsen om at samarbeiderne har full informasjon om hvilken type de møter. Hva skjer hvis samarbeiderne ikke kjenner typen til den de møter?

3.5 Mangelfull informasjon

La oss betrakte en situasjon hvor samarbeiderne i utgangspunktet ikke har informasjon om hvilken type de møter, men at de kan skaffe seg slik informasjon. Via kunnskap om motpartens rykte, kredittsjekk, undersøkelse i strafferegister, innhenting av referanser, studier av motpartens kroppsspråk etc., er det mulig å danne seg en oppfatning om motpartens pålitelighet. La oss anta, som i Frank (1989), at slike undersøkelser avslører motpartens type med sikkerhet – men at undersøkelsene koster *K*.

Igjen tar vi utgangspunkt i et samfunn som starter ut med en gitt fordeling av opportunister og samarbeidere, der $p \in (0,1)$ er andelen samarbeidere. Aktørene møtes parvis, det er tilfeldig hvem som møter hvem og sammensetningen av de to typene endrer seg i henhold til (*). Samarbeiderne undersøker nærmere hvem de møter (noe som koster *K*), og velger handling betinget av den informasjonen de mottar.[16] Dette gir samarbeiderne $U(S) = pb - K$, mens opportunistene får $U(0) = 0$.[17] I henhold til (*) har vi likevekt når $U(S) = U(0)$, som gir

$$p^* = \frac{K}{b}$$

der $p^* \in (0,1)$ hvis $K < b$. Vi får altså en indre likevekt dersom kostnaden ved å skaffe seg informasjon ikke er for stor. Hvis *K* er stor (større enn *b*) blir $U(S) < U(0)$ for alle $p^* \in (0,1)$. I henhold til (*) vil da andelen samarbeidere avta inntil $p = 0$ (ingen samarbeider).

Tilfellet med en indre likevekt ($K < b$) er illustrert i figur 4. Figur 4 viser at den indre likevekten er ustabil: En liten økning i p bort fra p^* øker det forventede utbyttet til samarbeiderne relativt til opportunistene, noe som igjen leder til en ytterligere økning i andelen samarbeidere. Vi får dermed tre likevekter, nemlig 0, p^* og 1, hvorav den første og siste er stabile i henhold til (**).

[14] *Se Opp (2001) og Fehr og Fischbacher (2004a) for en mer utførlig diskusjon av forskjellen mellom en betinget og en ubetinget norm.*

[15] *Siden O-typene har $\tau = 0$ vil de alltid velge 'svik' (slik som ovenfor).*

[16] *Opportunistene vil aldri undersøke siden de har 'svik' som dominerende strategi.*

[17] *Opportunistene får null ettersom de blir møtt med 'svik' uansett om de møter en samarbeider eller en opportunist.*

Figur 4 *Mulighet for samarbeid ved mangelfull og kostbar informasjon*

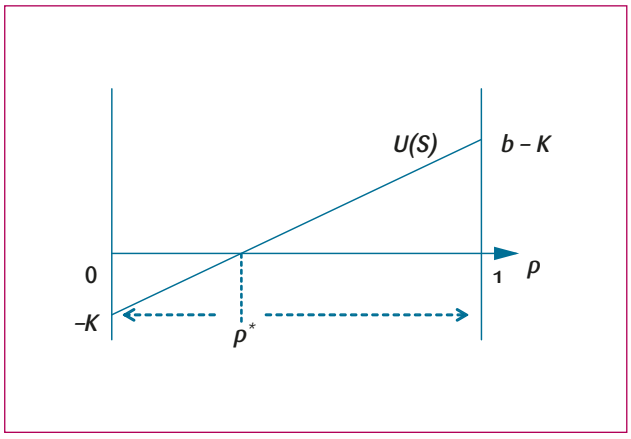

Den indre likevekten p^* illustrert i figur 4 definerer et kritisk «vippepunkt» eller en kritisk masse, i den forstand at straks andelen samarbeidere er større enn p^* så vil andelen samarbeidere vokse inntil $p = 1$ (alle følger normen om samarbeid). Dersom andelen samarbeidere er mindre enn p^* så vil andelen samarbeidere avta inntil $p = 0$ (ingen følger normen om samarbeid). Dette illustrerer på en enkel måte at samme underliggende sosiale samhandlingen kan lede til to svært forskjellige stabile utfall. Hvor samfunnet ender opp avhenger av hvor det starter. Dersom den initiale andelen samarbeidere er liten (mindre enn p^*) så vil samfunnet bevege seg i en retning der ingen til slutt følger normen om samarbeid. Dersom den initiale andelen samarbeidere er stor (større enn p^*) så vil samfunnet bevege seg i en retning der alle til slutt følger normen om samarbeid. En god start gir en god slutt, og vice versa. Den evolusjonære prosessen er historiebetinget. Legg også merke til at den kritiske verdien p^* blir mindre når kostnaden ved å skaffe seg informasjon (K) avtar. Det skal dermed en mindre andel samarbeidere til for å starte en utvikling i retning av likevekten $p = 1$ (der alle samarbeider).[18]

[18] *Marx illustrerer betydningen av en slik historiebetinget evolusjonær prosess gjennom følgende kjente kommentar: "Men make history, but they do not make it just as they please; they do not make it under circumstances chosen by themselves but under circumstances (...) given and transmitted from the past. The tradition of all the dead generations weights like a nightmare on the brain of the living." (Marx, 1852(1963) s. 15). Rollen et samfunns historie spiller for utviklingen av normer og institusjoner, og for hvordan et samfunn ser ut «i dag», er studert nærmere blant annet av North (1990), Putnam (1993), Platteau (2000) og Rothstein (2000), men uten å bruke evolusjonær teori direkte. Evolusjonær teori gir imidlertid en mulighet til å modellere en slik historiebetinget utvikling mer formelt.*

3.6 Gjentatt samhandling

I tilfellene studert ovenfor bestod den sosiale samhandlingen av en serie engangsmøter mellom samarbeidere og opportunister. I mange sammenhenger er det imidlertid mer realistisk å anta at aktører møter hverandre gjentatte ganger. Samarbeid via gjentatt samhandling er en mekanisme som er studert i detalj i økonomisk teori, og som gjerne går under navnet folketeoremet.[19] Litt knapt forklart sier folketeoremet at enhver avtale som rasjonelle aktører er villig til å inngå under ekstern håndhevelse, kan realiseres som et likevektsutfall i et spill som blir gjentatt uendelig mange ganger. Samarbeid i et sosialt dilemma er ett slikt mulig utfall. Denne samarbeidsløsningen kan realiseres ved at den som ikke samarbeider straffes i senere repetisjoner. Det er altså frykten for framtidige konsekvenser av et svik «i dag» som holder opportunistiske tendenser i sjakk. Innenfor et slikt tankeskjema er det altså ikke normer *per se* som leder aktørene til å samarbeide. Det er mer riktig å si at samarbeid oppstår via maksimering av langsiktig materiell egeninteresse. Samarbeid oppstår ved at rasjonelle aktører ser framover og handler konsistent med den regelen som maksimerer utbyttet deres på lang sikt.

Kan normer likevel spille en rolle for evolusjon av samarbeid ved gjentatt samhandling? Tit-for-tat (like for like) er en strategi som særlig er blitt kjent via Robert Axelrod sin mye siterte bok «The Evolution of Cooperation». Tit-for-tat kan tolkes som en betinget norm om samarbeid. Den sier: «Start med samarbeid. Gjør deretter det partneren gjorde i forrige omgang av spillet». En aktør som følger en tit-for-tat strategi vil altså starte med å samarbeide, og han vil fortsette å samarbeide i etterfølgende omganger så lenge partneren samarbeider. Dersom partneren sviker vil en tit-for-tat-spiller svare med å svike i neste omgang av spillet. Axelrod (1984) og Axelrod og Hamilton (1982) viste ved hjelp av både et kreativt eksperiment og analytiske teknikker at samarbeid basert på en tit-for-tat – strategi er det mest sannsynlige utfallet av et sosialt dilemma når aktørene samhandler gjentatte ganger. Resultatene til Axelrod (1984) og Axelrod og Hamilton (1982) kan presiseres innenfor teorirammen til denne artikkelen på følgende måte: La oss nok en gang tenke oss et samfunn som starter ut med en gitt fordeling av opportunister og samarbeidere, der $p \in (0,1)$ er andelen samarbeidere. Samarbeiderne holder seg til tit-for-tat-strategien beskrevet ovenfor, mens opportunistene holder seg til strategien svik. Det er tilfeldig hvem som møter hvem, og sammensetningen av de to

[19] *Litteraturen om folketeoremet er omfattende. Se for eksempel Fudenberg og Tirole (1991) for en diskusjon av den sentrale litteraturen.*

typene endrer seg (som før) i henhold til (*). De to typene møtes innfor rammen av det sosiale dilemmaet illustrert i figur 1, men hvor den sosiale samhandlingen nå gjentas over tid. La β^* være sannsynligheten for at samhandlingen fortsetter etter at en omgang av spillet er spilt. Forventet antall omganger spillet spilles blir da $1/(1-\beta)$. Dette gir følgende forventet utbytte til de to typene:

$$U(S) = p\left(\frac{b}{1-\beta}\right) + (1-p)\left(-a + \frac{0\beta}{1-\beta}\right) \tag{3}$$

$$U(0) = p\left(a + \frac{0\beta}{1-\beta}\right) + (1-p)\left(\frac{0}{1\beta}\right) \tag{4}$$

Den første relasjonen sier at hvis to samarbeidere møtes, noe som skjer med sannsynlighet p, vil de starte med å samarbeide og fortsette å samarbeide i alle etterfølgende perioder. Dette gir dem et forventet utbytte på $b/(1-\beta)$. Hvis en samarbeider møter en opportunist, noe som skjer med sannsynlighet $(1-p)$, vil samarbeideren samarbeide mens opportunisten vil svike. Dette gir samarbeideren et utbytte på $-a$. I neste omgang vil samarbeideren bytte til 'svik' og begge typene holder seg til 'svik' i alle etterfølgende perioder. Dette gir utbyttet $0\beta/(1-\beta)$. Den andre relasjonen har en tilsvarende tolkning.

Av (*) har vi at betingelsen for likevekt er $U(S) = U(0)$, som gir

$$p^* = \frac{a(1-\beta)}{b} \tag{5}$$

(5) viser at $p^* \in (0,1)$ hvis

$$\beta > \frac{a-b}{a} \equiv \beta^*$$

Den siste betingelsen sier at vi får en indre likevekt med både samarbeidere og opportunister hvis sannsynligheten for at den sosiale samhandlingen fortsetter er stor nok (større enn β^*). En slik indre likevekt er illustrert i figur 5. Figur 5 viser at den indre likevekten er ustabil, siden en liten økning i p bort fra p^* øker det forventede utbyttet til samarbeiderne relativt til opportunistene. Den indre likevekten p^* definerer igjen et kritisk «vippepunkt» som angir hvor stor andelen samarbeidere må være for å sette i gang en prosess der andelen samarbeidere vokser inntil $p=1$ (alle følger normen om samarbeid).

Figur 5 *Mulighet for samarbeid ved gjentatt samhandling*

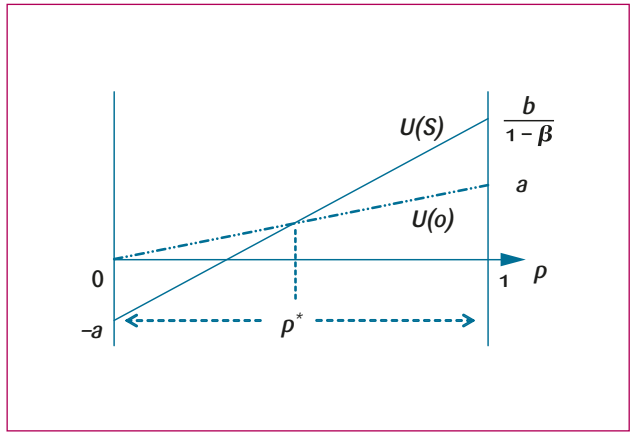

Gjentatt samhandling er med andre ord ingen garanti for at samarbeid etableres som en stabil situasjon. Hvis den initiale andelen av samarbeidere er mindre enn p^* blir $U(S) < U(0)$ og andelen samarbeidere vil avta inntil $p=0$ (ingen samarbeider). En økning i β (større sannsynlighet for at samhandlingen fortsetter) flytter imidlertid p^* i figur 5 mot venstre, noe som setter et mindre krav til andelen samarbeidere som skal til for å sette i gang en prosess der andelen samarbeidere vokser inntil $p=1$ (alle samarbeider).

3.7 Nettverk

Til nå er det blitt antatt at samarbeidere og opportunister møtes tilfeldig, det vil si at sannsynligheten for at en samarbeider møter en annen samarbeider er bestemt av andelen samarbeidere i samfunnet. Det er imidlertid grunn til å tro at de som er motivert av samarbeidsnormer forsøker å gjennomføre tiltak for å beskytte seg mot svikefull adferd. Å skaffe seg informasjon om hvilken type en har med å gjøre (slik som i avsnitt 3.5) er et eksempel på et slikt tiltak. En annen strategi for å beskytte seg mot opportunister kan være å oppsøke steder, miljøer og sfærer av samfunnet der samarbeiderne av erfaring vet at det er en stor sannsynlighet for å møte andre samarbeidere. På den måten skapes uformelle nettverk av samarbeidere. Fischer (1982) gir en interessant empirisk dokumentasjon av hvordan slike prosesser foregår i praksis, og konkluderer:

> *«The most striking fact about personal relations (...) is how similar people are to one another. (...) People usually are most comfortable with, and therefore choose, others who share their views and values (...) and consequently the chosen typically resembles the choosers.»*
>
> (Fischer 1982, s. 179).

Hvordan nettverk av samarbeid kan stabilisere samarbeid innenfor rammen av sosial dilemma er studert av flere.[20] Problemstillingen kan aktualiseres ved å gå tilbake til situasjonen med gjentatt samhandling studert ovenfor. Figur 5 illustrerer at 'svik' er en ESS i henhold til (**). Siden en opportunist gjør det bedre i møte med en annen opportunist enn det en samarbeider oppnår i møte med en opportunist, vil ikke samarbeidere kunne invadere en populasjon av opportunister. Problemet for en samarbeider, hvis en slik plutselig skulle dukke opp i en populasjon av svikere, er at han ikke har noen å samarbeide med. Dette leder til spørsmålet: Hvordan kan samarbeid vokse fram fra en asosial tilstand der alle sviker alle? Axelrod og Hamilton (1981) angrep dette spørsmålet nettopp ved å introdusere ideen om nettverk (eller «clustering» i deres terminologi). Anta at samarbeiderne etablerer seg i et lite nettverk, og at dette nettverket fører til at samarbeiderne har en større sannsynlighet til å møte en annen samarbeider enn det tilfeldighetene tilsier.[21] Det kan da vises at dersom sannsynligheten for at spillet gjentas er stor nok (β er stor), så kan samarbeid vokse fram fra en asosial tilstand av svikere – selv når graden av nettverk er liten. Ved å betrakte et talleksempel, sammen med relasjon (3) og (4) ovenfor, kan vi vise hvordan dette kan skje. Anta at $a=3$, $b=2$ og $\beta=0{,}9$. Fra (3) ser vi da at en samarbeider som spiller tit-for-tat med en annen samarbeider får 20 i utbytte. En samarbeider som spiller tit-for-tat med en opportunist får –3 i utbytte – som er mindre enn det opportunistene får (de får 0).[22] La videre $r \in (0,1)$ være graden av nettverk, det vil si sannsynligheten for at en samarbeider møter en annen samarbeider. Samarbeiderne vil da få et forventet utbytte på $r20 + (1-r)(-3)$. Dette utrykket er større enn 0 (som er opportunistenes utbytte) hvis $r > 0{,}13$. Hvis 13 prosent av samarbeidernes samhandling er med andre samarbeidere vil samarbeiderne med andre ord få et høyere forventet utbytte enn opportunistene. Forklaringen er at når samarbeiderne gjør det så bra når de møter hverandre, behøver de ikke møte hverandre så veldig ofte for at tit-for-tat blir den beste strategien å bruke. På denne måten kan en liten gruppe av samarbeidere få fotfeste i en stor populasjon av opportunister, og på lang sikt spre sin strategi til resten av populasjonen i henhold til (*).

Nettverk av samarbeid kan imidlertid også stabilisere samarbeid i en situasjon uten gjentatt samhandling. La oss nå tenke oss følgende mer generelle situasjon: Vi har et samfunn som starter ut med en gitt fordeling av opportunister og samarbeidere, men der samarbeiderne inngår i et nettverk hvor de møter andre samarbeidere. Samtidig samhandler de også med andre utenfor dette nettverket, og dette kan enten være samarbeidere eller opportunister. Samhandlingen både i og utenfor nettverket er karakterisert av en serie av engangsmøter. La $r \in (0,1)$ være sannsynligheten for at en aktør møter en annen aktør som er av samme type som en selv. Som ovenfor blir igjen r et mål på graden av nettverk. $(1-r)$ er sannsynligheten for å møte en tilfeldig aktør (som kan være en samarbeider eller en opportunist). Hvis $r=1$ har vi fullstendig nettverk, det vil si at en samarbeider alltid møter andre samarbeidere. Hvis $r=0$ har vi ingen nettverk, det vil si at vi er tilbake til situasjonen hvor det er tilfeldig hvem som møter hvem (og som er studert i avsnitt 3.2 ovenfor). Når $r \in (0,1)$ blir forventet utbytte til de to typene[23]

(6) $U(S) = rb + (1-r)(pb-(1-p)a)$

(7) $U(0) = (1-r)pa$

Fra (6) og (7) følger det at hvis $r > \frac{a}{a+b}$ blir $U(S) > U(0)$ for alle $p \in (0,1)$. Hvis graden av nettverk er stor nok vil med andre ord samarbeiderne gjøre det bedre enn opportunistene. Andelen samarbeidere vil i henhold til (*) vokse inntil $p=1$ (alle følger normen om samarbeid). Graden av nettverk som skal til for at $U(S) > U(0)$ er mindre jo større b er og jo mindre a er.

3.8 Ekstern sanksjonering av normer

Samarbeiderne i analysen ovenfor er karakterisert av at de i utgangspunktet har internalisert en norm om samarbeid – og at de dermed følger denne selv om eventuelle avvik fra normen ikke blir sanksjonert av andre. La oss nå endre denne antakelsen og heller anta at brudd på normen om samarbeid kan føre til ekstern sanksjonering. De som bryter normen om samarbeid blir straffet med γ, der γ er ment å måle kostnaden ved å bli utsatt for sanksjonering fra andre (sosial utstøting, fysisk avstraffelse, sinte blikk og lignende). Ekstern sanksjonering av normbrudd inntreffer med sannsynlighet σ, der denne er er ment å måle samfunnets tilbøyelighet til å straffe normbrudd (Sacco, 1997). En stor verdi på σ kan tolkes som at normen om samarbeid er dypt rotfestet, og at medlemmene av samfunnet er svært opptatt av å straffe normbrudd. Tilsvarende kan en liten verdi på σ tolkes som at medlemmene av samfunnet bare er moderat opptatt av å straffe brudd på normen om

[20] *Bergstrom (2003) gir en oversikt over den sentrale litteraturen.*

[21] *Ideen er nært knyttet til Hamilton (1975) sitt begrep om graden av slektskap ("the degree of relatedness"). Dette begrepet står sentralt i teori om slektskapsseleksjon som er viktig innenfor evolusjonær biologi.*

[22] *Siden* $\boldsymbol{p \approx 0}$.

[23] *Av uttrykket for* $\boldsymbol{U(S)}$ *ser vi at når* $\boldsymbol{p}$ *er andelen samarbeidere i samfunnet, blir sannsynligheten for at en samarbeider møter en annen samarbeider* $\boldsymbol{[r + (1-r)p]}$. *Hvis for eksempel andelen samarbeidere er* **0,5**, *og graden av nettverk er* **0,7**, *blir sannsynligheten for at to samarbeidere møtes* **0,85**.

samarbeid. Til slutt antas det, som en forenkling, at det ikke koster noe å straffe noen for normbrudd.[24]

Som ovenfor antas det at samfunnet består av to typer; samarbeidere og opportunister. Disse typene er involvert i den samme sosiale samhandlingen som illustrert i figur 1, og andelen av de to typene utvikler seg fortsatt i henhold til (*). Samarbeiderne er i utgangspunktet motivert av normer om samarbeid, og har 'samarbeid' som dominerende strategi. Opportunistene bryr seg ikke om normer og har 'svik' som dominerende strategi. Når aktørene møtes parvis og tilfeldig, og andelen samarbeidere i samfunnet er p, blir forventet utbytte til de to typene

$$U(S) = pb + (1-p)(-a)$$
$$U(0) = pa - \sigma\gamma$$

Av (*) har vi at betingelsen for likevekt er $U(S) = U(0)$, som gir

$$p^* = \frac{a-\sigma\gamma}{b} \tag{8}$$

Fra (8) følger det at $p^* \in (0,1)$, noe som gir en indre likevekt, dersom

$$\frac{a-b}{\gamma} < \sigma < \frac{a}{\gamma} \tag{9}$$

Det eksisterer altså en indre likevekt når sannsynligheten for å bli straffet verken er for stor eller for liten. Men hvor liten eller stor denne sannsynligheten kan være avhenger størrelsen på γ, altså hvor hardt normbrytere blir straffet. La oss først se på situasjonen hvor normbrytere alltid blir straffet.

Normbrytere blir alltid straffet ($\sigma = 1$): Når normbrytere alltid blir straffet får vi fra (8) at

$$p^* = \frac{a-\gamma}{b}$$

der $p^* \in (0,1)$ hvis $a-b < \gamma < a$. Denne situasjonen, som vi kan kalle moderat straff av normbrudd, er illustrert i figur 6.

[24] *Hvorfor straffer medlemmene av samfunnet de som bryter en norm om samarbeid? Jeg lar dette spørsmålet ligge åpent, og nøyer meg med å vise til en omfattende litteratur som viser at folk gjennomgående straffer antisosial adferd og brudd på normer, selv i tilfeller der slik straff innebærer betydelige kostnader for de som straffer, og hvor straff av brudd på normer heller ikke tjener de langsiktige interessene til den som straffer (Fehr og Gächter, 2002; Fehr og Fischbacher, 2004a, b; Horne, 2009).*

Figur 6 *Mulighet for samarbeid ved ekstern sanksjonering av normbrudd*

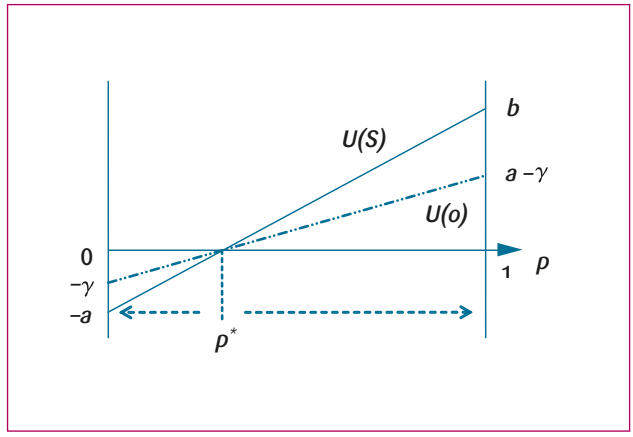

Igjen ser vi at p^* angir en ustabil indre likevekt. Hvis samfunnet starter ut med mange nok samarbeidere ($p > p^*$)vil alle til slutt samarbeide. Hvis normbrudd blir hardt straffet ($\gamma > a$) blir $U(S) > U(0)$ for alle $p \in (0,1)$. Over tid vil alle i samfunnet følge normen om samarbeid. Hvis normbrudd blir mildt straffet ($\gamma < a-b$) blir $U(S) < U(0)$ for alle $p \in (0,1)$. Over tid vil ingen i samfunnet følge normen om samarbeid.

Normbrytere blir av og til straffet ($0 < \sigma < 1$): Når normbrytere bare av og til blir straffet vil den evolusjonære prosessen både avhenge av størrelsen på straffen ved å bryte normen om samarbeid (γ) og sannsynligheten for å bli straffet (σ). Ved å gå gjennom mulige kombinasjoner av γ og σ får vi et bilde som i figur 7. Det oransje området angir kombinasjoner av γ og σ hvor ingen til slutt følger normen om samarbeid ($U(S) < U(0)$ for alle $p \in (0,1)$). Typisk er dette området karakterisert av at sannsynligheten for å bli straffet (σ) er lav og/eller at størrelsen på straffen ved normbrudd (γ) er liten. Det røde området angir kombinasjoner av γ og σ hvor alle til slutt følger normen om samarbeid ($U(S) > U(0)$ for alle $p \in (0,1)$). Dette området er karakterisert av at både γ og σ er store. Det blå området angir kombinasjoner av γ og σ hvor begge tilfellene ovenfor (ingen samarbeider eller alle samarbeider) kan inntreffe, og hvor den initiale andelen av samarbeidere og opportunister bestemmer hvilket av de to tilfellene som realiseres. Hvis samfunnet starter ut med mange nok samarbeidere, vil samarbeid avle samarbeid – slik som illustrert i figur 6.

Oppsummeringsvis kan vi si at ekstern håndhevelse av en samarbeidsnorm gjør det mulig å stabilisere en situasjon hvor alle samarbeider innenfor et sosialt dilemma. Hvorvidt denne situasjonen inntreffer er avhengig av

samfunnsmedlemmenes tilbøyelighet til å straffe avvik fra normen om samarbeid (σ), kostnaden ved å bli straffet (γ), samt (for bestemte verdier av σ og γ) den initiale sammensetningen av samarbeidere og opportunister i samfunnet.

Figur 7 *Mulighet for samarbeid når normbrudd av og til straffes*

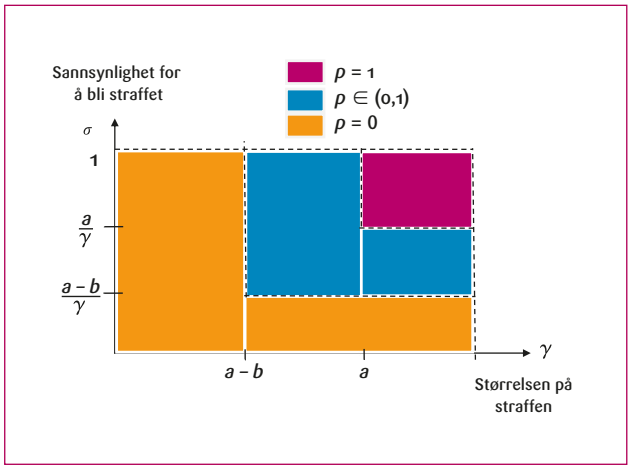

4. AVSLUTNING

Det er vanskelig å tenke seg at et samfunn kan eksistere uten normer. Som Fehr og Fischbacher (2004) kommenterer;

> «*[T]he ability to develop and enforce social norms is probably one of the distinguishing characteristics of the human species. (...) It is impossible to understand human societies without an adequate understanding of social norms.*»
>
> (Fehr og Fischbacher 2004, s 63).

Økonomer har tradisjonelt vært lite opptatt av normer. En etter hvert omfattende forskning innenfor atferdsøkonomi har imidlertid dokumentert at våre handlinger vanskelig kan forstås uten å trekke inn normer. Blant annet som et resultat av dette, er det nå en økende interesse blant økonomer i å forstå hvordan normer påvirker økonomisk og sosial samhandling. Mange økonomer vender seg mot sosiologien, hvor spørsmålet om hvordan normer påvirker vår motivasjon og våre handlinger alltid har stått sentralt. Problemet med den normsosiologiske teorien er imidlertid at eksistensen av normer ofte tas for gitt. Hvordan normer formes og hvordan de endres over tid blir sjelden forklart (Coleman, 1990). Et annet problem er at normer, slik begrepet anvendes innenfor mye av sosiologien, i liten grad gir rom for beslutninger og individuelle valg. Aktørene framstår som oversosialiserte ved at handlinger blir forutbestemt av normer. Evolusjonær teori kan bidra til å løse noen av de problemene som normsosiologien er beheftet med, samtidig som mye av den grunnleggende innsikt fra den samme normsosiologien beholdes. I denne artikkelen er dette poenget illustrert ved å studere hvordan en norm om samarbeid kan løse kollektive handlingsproblemer, og under hvilke betingelser en slik norm overlever og eventuelt sprer seg i en gruppe eller et samfunn. Evolusjonær teori er velegnet til å analysere hvordan normer formes og endres over tid. Teorien forener viktige perspektiver både fra økonomi og sosiologi, og representerer således en mulighet for en tilnærming mellom de to samfunnsfagene.

REFERANSER

Axelrod, R. (1984): *The Evolution of Co-operation*. New York, Basic Books.

Axelrod, R. og W.H. Hamilton (1982): The Evolution of Cooperation, *Science* 211(27), 1390–1396.

Baland, J.M. og J.P. Platteau (1996): *Halting Degradation of Natural Resources: Is there a Role for Rural Communities?* Oxford, Clerendon Press.

Basu, K. (1995): Civil Institutions and Evolution: Concepts, Critiques and Models, *Journal of Development Economics* 43, 19–33.

Bendor, J. and P. Swistak (2001): The Evolution of Norms, *American Journal of Sociology* 106(6), 1493–1545.

Bergstrom, T.C. (2003): The Algebra of Assortative Encounters and the Evolution of Cooperation, *International Game Theory Review* 5(3), 1–18.

Binmore, K. (2011): Social Norms or Social Preferences, *Mind & Society* 9, 139–157.

Binmore, K. og L. Samuelson (1994): An Economist's Perspective on the Evolution of Norms, *Journal of Institutional and Theoretical Economics* 15(1), 45–63.

Bowles, S. (2004): *Microeconomics: Behavior, Institutions, and Evolution*. New York, Princeton University Press.

Bowles, S. og H. Gintis (2005): Prosocial Emotions. I Blume, L.E. og S.N. Durlauf (red.) *The Economy As an Evolving Complex System*. Santa Fe NM, Santa Fe Institute.

Bowles, S. og H. Gintis (2011): *A Cooperative Species: Human Reciprocity and its Evolution*. Princeton, Princeton University Press.

Boyd, R. og P. Richerson (2002): Group Beneficial Norms Spread Rapidly in a Structured Population, *Journal of Theoretical Biology* 215, 287–296.

Durkheim, E. [1893] (1984): *The Division of Labor in Society*. New York, Free Press.

Coleman, J. (1990): *Foundations of Social Theory*. Cambridge MA., Harvard University Press.

Elster, J. (1989): Social Norms and Economic Theory, *Journal of Economic Perspective* 3(4), 99–117.

Fehr, E., U. Fischbacher (2004a): Social Norms and Human Cooperation. *TRENDS in Cognitive Sciences* 8(4), 185–188.

Fehr, E., U. Fischbacher (2004b): Third-party Punishment and Social Norms, *Evolution and Human Behavior* 25, 63–87.

Fehr, E. og S. Gächter (2002): Altrustic Punishment in Humans. *Nature* 415(10), 137–140.

Fehr, E. og H. Gintis (2007): Human Motivation and Social Cooperation: Experimental and Analytical Foundation, *Annual Review of Sociology* 33(3), 1–22.

Fischer, C.S. (1982): To *Dwell among Friends: Personal Networks in Town and City*. Chicago, Chicago University Press.

Frank, R.H. (1989): Honesty as an Evolutionary Stable Strategy. *Behavioral and Brain Sciences* 12(4), 705–706.

Fudenberg, D. og J. Tirole (1991): *Game Theory*. Cambridge MA., The MIT Press.

Gintis. H. (2000): *Game Theory Evolving*. Princeton, NJ., Princeton University Press.

Gintis, H. (2004): Modeling Cooperation among Self-Interested Agents: A Critique, *Journal of Socio-Economics* 33(6), 697–717.

Granovetter, M. (1985). Economic Action and Social Structure. The Problem of Embeddedness, *American Journal of Sociology* 91(3), 481–510.

Hagen, R. (2006) *Nyliberalismen og samfunnsvitenskapene*. Oslo, Universitetsforlaget.

Hamilton, W.D. (1975): Innate Social Aptitudes of Man: An Approach from Evolutionary Genetics. I R. Fox (ed.). *Biososocial Anthropology*. New York, John Wiley and Sons.

Hammerstein, P. (red.) (2003): *Genetic and Cultural Evolution of Cooperation*. Cambridge MA., The MIT Press.

Hechter, M og C. Horne (2003): *Theories of Social Order: A Reader*. Stanford, Stanford University Press.

Henrich, J. og R. Boyd (2001): Why People Punish Defectors: Weak Confomist Transmission Can Stabilize Costly Enforcement of Norms in Cooperative Dilemmas, *Journal of Theoretical Biology* 208, 79–89.

Horne, C. (2001): Sociological Perspectives on the Emergence of Norms. I M. Hechter og K.D. Opp (red.) 2001. *Social Norms*. New York, Russel Sage Foundation.

Horne, C. (2009): *The Rewards of Punishment: A Relational Theory of Norm Enforcement*. Stanford, Stanford University Press.

Kolstad, I. (2006): The Evolution of Social Norms: With Managerial Implications, *Journal of Socio-Economics* 36, 58–72.

Marx, K. [1852] (1963): *The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte*. New York, International Publishers.

Maynard Smith. J. (1982): *Evolution and the Theory of Games*. Cambridge, UK, Cambridge University Press.

Merton, R.K. (1968): *Social Theory and Social Structure*. New York, The Free Press.

Nowak, M.A. (2006): *Evolutionary Dynamics: Exploring the Equations of Life*. Cambridge MA., Harvard University Press.

Nowak, M.A. (2011): *Supercooperators: Evolution, Altruism and Human Behavior or Why We Need Each Other to Succeed*. London, Canongate.

Opp, K.D. (1982): The Evolutionary Emergence of Norms, *British Journal of Social Psychology* 21, 139–149.

Opp, K.D. (2001): Social Networks and the Emergence of Protest Norms. I M. Hechter og K.D. Opp (red.) (2001). *Social Norms*. New York, Russel Sage Foundation.

Ostrom, E. (1990): *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action.* Cambridge, Cambridge University Press.

Parsons, T. 1937. *The Structure of Social Action*. New York: Macmillian.

Platteau, J-P. (2000): *Institutions, Social Norms, and Economic Development*. Amsterdam, Harwood Academic Publishers.

Putnam, R.D. (1993): *Making Democracy Work: Civic Tradition in Modern Italy*. Princeton NJ, Princeton University Press.

Rege, M. (2001): *Five Essays on the Role of Status, Norms and Reputation in Social and Economic Interaction*. Doktorgradsavhandling: Universitetet i Oslo.

Rothstein, B. (2000): Trust, Social Dilemmas and Collective Memories, *Journal of Theoretical Politics* 12(4), 477–501.

Sacco, P.L. (1997): On the Dynamics of Social Norms. I C. Bicchieri, R. Jeffrey and B. Skyrms (red.) *The Dynamics of Norms*. Cambridge, Cambridge University Press.

Sethi, R. (1996): Evolutionary Stability and Social Norms, *Journal of Economic Behavior and Organization* 29, 113–140.

Sigmund, K. (2010): *The Calculus of Selfishness*. Princeton NJ, Princeton University Press.

Tomasello, M. (2009): *Why We Cooperate*. Cambridge, MA., The MIT Press.

Torsvik, G. (2003): *Menneskenatur og samfunnsstruktur: En kritisk introduksjon til økonomisk teori*. Oslo, Det Norske Samlaget.

Wrong, D. (1961): The Oversocialized Conception of Man in Modern Sociology, *American Sociological Review* 26(2), 183–193.

Wrong, D. (1994): *The Problem of Order*. New York, The Free Press.

Young, P. (1998): *Individual Strategy and Social Structure*. Princeton NJ, Princeton University Press.

SAMFUNNSØKONOMENES VALUTASEMINAR 2012:

Hva feiler egentlig verdensøkonomien?

Muligheter og begrensninger i økonomisk-politiske løsninger. Konsekvenser av mulige utfall i eurosonen. Inflasjonsstyringens egnethet og fremtid. Finansinstitusjonenes utfordringer. Markedsutsikter. Utdeling av prognoseprisen

Holmenkollen Park Hotell (Oslo) torsdag 2. og fredag 3. februar

Innledere:
Finansminister Sigbjørn Johnsen,
Finanstilsynsdirektør Morten Baltzersen,
Direktør for Norges Bank pengepolitikk Jon Nicolaisen,
Paul De Grauwe (K.U.Leuven, Belgia),
Victor Norman (NHH),
Steinar Holden (UiO),
Øystein Thøgersen (NHH),
Leena Mörttinen (Nordea),
John Hydeskov (Danske Bank),
Øystein Dørum (DnB NOR),
Pål Ringholm (First Securities),
Jan Andreassen (Terra),
Steinar Juel (Nordea),
Knut Sunde (Norsk Industri)

Sett av dagene!

Besøk www.samfunnsøkonomene.no for mer informasjon

SAMFUNNSØKONOMENE

Veiledning for bidragsytere

1. Samfunnsøkonomen trykker artikler om aktuelle økonomifaglige emner, både av teoretisk og empirisk art. Temaet bør være av interesse for en bred leserkrets. Bidrag må ha en fremstillingsform som gjør innholdet tilgjengelig for økonomer uten spesialkompetanse på feltet.

2. Manuskripter deles inn i kategoriene artikler, aktuelle kommentarer, debattinnlegg og bokanmeldelser. Bidrag i førstnevnte kategori sendes til en ekstern fagkonsulent, i tillegg til vanlig redaksjonell behandling.

3. Manuskriptet sendes i elektronisk format i Word til Samfunnsøkonomenes Forening ved tidsskrift@samfunnsokonomene.no. Bidragene skal leveres med dobbel linjeavstand og 12 pkt skrift. Artikler bør ikke oversige 20 A4-sider, aktuelle kommentarer 12 sider, debattinnlegg og bokanmeldelser 6 sider.

4. Artikler og aktuelle kommentarer skal ha en ingress på maksmimalt 100 ord. Ingressen skal oppsummere artikkelens problemstilling og hovedkonklusjon.

5. Alle bidrag skal være ferdig korrekturlest.

6. Forfattere av artikler og aktuelle kommentarer må sende inn et elektronisk fotografi (portrett) med minimum oppløsning 300 dpi.

7. Matematiske formler bør brukes i minst mulig grad. Unngå store, detaljerte tabeller. Alle figurer og tabeller skal det henvises til i teksten med figur- og tabellnummer (ikke benytt formen «ovenfor» eller «under» o.l.).

8. Referansene skal følge Harvard Style of Referencing. Referansene i teksten skal være som følger ved henholdsvis en, to og flere forfattere: «...Meland (2010), Bårdsen og Nymoen (2011), Finstad m.fl. (2002)...». Referanser i parentes skrives som følger: «...(Meland, 2010; Finstad m.fl., 2002)...»

9. Referanselisten skal ha overskriften REFERANSER og ha følgende format:
   Melberg, H. O. (2010). Animal spirit: Fargerik tomhet? *Samfunnsøkonomen* 64(2), 4-10.
   Bårdsen, G. og R. Nymoen (2011). *Innføring i økonometri*. Fagbokforlaget, Bergen.
   Finstad, A., G. Haakonsen og K. Rypdal (2002). Utslipp til luft av dioksiner i Norge – Dokumentasjon av metode og resultater. Rapporter 2002/7, Statistisk sentralbyrå.

10. Omfanget av fotnoter bør minimeres. Det skal benyttes fotnoter og ikke sluttnoter.

Retur: Samfunnsøkonomenes Forening, PB. 1917 Vika, 0124 Oslo

B

NORGE P.P. PORTO BETALT

DISTRIBUERT AV POSTEN NORGE

posten